

Dorestad, de Tweede Klankverschuiving en St.-Kunibert

*Für Wolfgang Haubrichs,
engeren Landsmann Kuniberts*

Inhoud

1. Dorestad: een Keltische of een Germaanse naam?	255
2. Analyse van de schrijfvarianten	259
2.1. Ordening volgens tekstdrager en tekstsoort	259
2.2. De schrijfvarianten van het bestanddeel <i>Dore-</i>	264
2.3. De schrijfvarianten van het bestanddeel <i>-stad</i>	267
3. Hoogduits?	270
3.1. Het genus en de flexie van <i>stad</i> als <i>i</i> -stam	270
3.2. De Tweede Klankverschuiving	274
3.2.1. <i>Dorestat</i> of <i>Dorestad</i> ?	274
3.2.2. De Rijnfrankische Waaier	277
3.2.2.1. De naam <i>Dorestad</i> onder de Karolingen en hun opvolgers	277
3.2.2.2. De naam <i>Dorestat</i> in de Merovingische tijd	284
4. Het historische argument	288
4.1. Dorestat en de Austrasische connectie	288
4.2. Kunibert van Keulen	294
Bibliografie	305

1. Dorestad: een Keltische of een Germaanse naam?

In een Duitstalige bijdrage uit 2004 heeft Arend Quak een aantal etymologische verklaringen van het toponiem *Dorestad*, de naam van de belangrijkste Noord-West-Europese haven in de vroege middeleeuwen, kritisch met elkaar vergeleken. Quak

spreekt zich niet resoluut uit voor deze of gene opvatting, maar geeft toch de voorkeur aan een oorspronkelijk Keltische naam *dwor-est-ate of *dur-ast-atja. De Germaanstalige bewoners van het gebied zouden de Keltische naam vervolgens tweemaal volksetymologisch hebben gereïnterpreteerd, een eerste maal als *dora-stap of *dora-stad ‘raaigras-oever of -plaats’, vervolgens een tweede maal als *dorastadi, dat op zijn beurt de voorloper zou zijn van het Nederlandse *Duurstede*. Quak staat in zijn artikel sceptisch tegenover mijn eerdere verklaring (Van Loon 2000: 196-97) dat de naam *Dorestad* oorspronkelijk Germaans zou zijn met de betekenis ‘Plaats van de Toegangspoort’ en pas bij het begin van de zevende eeuw zou zijn gegeven door Franse machthebbers uit het Midden-Rijn-gebied. In dit artikel wordt gepoogd Quaks bezwaren tegen mijn hypothese, waarvan ik de bewijsvoering in mijn boek uit 2000 beknopt moest houden, uit de weg te ruimen.

De veronderstelling dat *Dorestat* in oorsprong een Keltische naam zou zijn, gaat terug op Maurits Gysseling (1959; 1960), die daarin werd gevolgd door Blok (1964), Künzel & Blok (1989), Lebecq (1983: 150) en Koch (1992: 194). Door het gezag van deze auteurs is het op dit ogenblik de gevestigde opvatting geworden, al tonen Quak (2004) en van Berkel & Samplonius (2007) zich toch niet helemaal overtuigd, en heeft vooral Tiefenbach (1986: 60) ernstige twijfels uitgesproken. Ook Gysseling heeft na 1959 het *ate*-suffix geschrapt als mogelijke verklaring van de naam *Dorestad*, o.m. in Gysseling 1993 (mededeling van L. Van Durme). Zoals ik al in 2000 had betoogd (Van Loon 2000: 246-48), is de Keltische hypothese om meer dan één reden twijfelachtig.

Vertalingen of volksetymologische aanpassingen van vreemde, *in casu* Keltische namen in het Germaans zijn weliswaar niet onmogelijk. Oude voorbeelden uit ons onderzoeksgebied zijn *Noviomagus* = *Niumaga* ‘Nijmegen, Neumagen’, of *Novaesium* = *Niuisium* ‘Neuß’, waarbij het Keltische *novios* door de Germaanstalige omwonenden werd omgezet tot Germaans *niuwi*. Wil men echter *Dorestat* op die manier uit het Keltisch verklaren, dan moet men aannemen dat de ‘organische’ fonologische

ontwikkeling van de naam liefst tweemaal is onderbroken door een volksetymologische ingreep, zoals boven uiteengezet. Het bezwaar tegen die veronderstelling wordt nog ernstiger omdat nog een derde anorganische reactie moet worden aangenomen. De overgang $o > \bar{y}$ in *Dore(stat) > Duur(stede)* is namelijk met geen enkele bekende klankwet van het Nederlands te verantwoorden (zie daarvoor 4.2). De opeenstapeling van aannames is een eerste zwak punt van een verklaring uit het Keltisch.

Een verklaring uit het Keltisch is ook binnen het Keltisch zelf niet probleemloos. De gereconstrueerde naamvorm **dwo-vestate* gaat uit van Keltisch **dworestu* ‘deur, poort’ (Vendryès & Lambert 1996: 181; Matasović 2009: 112-113), dat aan de basis ligt van Oudiers *dorus* ‘deur’, gevolgd door het suffix *-ate*, een ablatief-locatief van *-as*, terug te vinden in Gallische plaatsnamen als *Mimate* (= *Mende*), *Arelate* (= *Arles*), *Condate* (= *Condé*). Volgens Thurneysen (1970: 103; Quak 2004: 255) gaat Oudiers *dorus* echter terug op **doressu*, zodat men voor *Dorestat* twee *t*-suffixen moet aannemen, wat ook voor Tiefenbach (1986: 60) een bezwaar was. Bovendien is een afleiding met het suffix **-estu* (of **-essu*) enkel nodig ter verklaring van Oudiers *dorus* en Welsh *drws*. Het suffix komt niet voor in het Bretonse, Welsh en Middelcornische *dor* ‘poort’, dat bewaard is in toponiemen als *Glenn Dor* ‘vallei van de poorten’, nu *Glandore* (Cork), en volgens Vendryès e.a. (1996: 173 en 181-82) mogelijk in Gallische namen met het element *Duro-*, zoals *Divodurum* ‘Metz’ (zie echter Vincent 1937: 89 en 92).

De Keltische hypothese is ook vanuit germanistisch standpunt bedenkelijk. Bij een zo noordelijk voorkomende Oudkeltische naam als het veronderstelde **Dorestate* verwacht men minstens enkele reflexen van de Eerste Germaanse Klankverschuiving terug te vinden. Men kan nog aanvaarden dat de overgang $d > t$ bij **Dorestate* is uitgebleven aangezien daarvan nauwelijks toponymische sporen te vinden zijn (een mogelijk voorbeeld is *Condrusi > Cantrusteihabus* ‘Condrosz’ op een inscriptie uit de Romeinse tijd). De kans dat de naam de verschuiving $t > þ$ zou moeten vertonen, is echter wel reëel, zoals bewezen wordt door talrijke, veel zuidelijker voorkomende verschoven namen als

Catualium > *Hethele* > *Heel* of *Turnacum* > *þurnaka > *Doornik* enz. En bijna zeker zou men de overgang *o* > *a* verwachten, zoals in het geval van *Mōsa* > *Māse* (met korte *ō* en *ǎ*), *Sōnia > *Sānja > *Zenne*, *Cōriovallum* > *Herele*, *Cōrvia* > *Herve* (laatst daarover Van Loon 2015)⁽¹⁾. Indien men vasthoudt aan een Keltische oorsprong van *Dorestat*, moet de naam wel zeer laat zijn ontstaan om aan alle genoemde Germaanse klankverschuivingen te zijn kunnen ontsnappen.

Een ander bezwaar tegen de Keltische hypothese is van algemeen taalkundige aard. Een ondoorzichtige naam als *Dorestate kan zich geen tweeduizend jaar lang blijven verzetten tegen een syllabereductie onder de invloed van de initiële beklemtoning van het Germaans. Ook oorspronkelijk Germaanse namen ontsnappen niet aan die dwangmatigheid, met drastische inkortingen tot gevolg: *Merm* (Betuwe) < 726 *Marithaime*, *Boekel* (N.-H.) < 889 *Bodokenlo*, *Tiegem* (W.-Vl.) < 800-850 *Thiabodingahem*, *Grins* < *Groningen*, *Husterknupp* (Rijnland) < *Hochstadener Knupp* (Van Loon 2000: 247) enz. Direct vergelijkbaar met *Dorestad* is het Nedersaksische *Dorste* (Osterode, Harz), dat nog in 1015-36 als *Dorstedi* voorkomt (Udolph 2004: 363).

Zulke forse inkortingen zijn weliswaar niet onontkoombaar. Ze komen eerder voor bij namen die tot een lokale taalkring beperkt blijven, slechts in lagere registers worden gebruikt, geen historische verschriftelijking hebben en bijvoorbeeld louter veldnaam zijn geworden. Dit natuurlijke afslijtingsproces kan worden opgehouden wanneer de naam over formelere varianten beschikt of op ruimere schaal bekend is.⁽²⁾ In dat geval kan hij zijn geleedheid behouden, zoals wellicht het geval is geweest bij

(1) Aan die laatste studie moet worden toegevoegd dat de oudste vermeldingen van *Herve* (driemaal *Coruia* tussen 888 en 966) veel gelijkenis vertonen met die van *Kröv* aan de Moezel, dat vanaf 747-51 vele keren is overgeleverd als *Crouia* (Gysseling 1960). *Coruia* is echter om historische redenen niet te verenzelvigen met *Kröv*, dat in tegenstelling tot *Herve* geen bezit was van de Dom van Aken.

(2) Ook dialectverschillen spelen een rol. Samenstellingen op *-lo* die als dusdanig vanouds gangbaar zijn (wat bv. niet het geval is met *Tessenderlo*, dat in het dialect nog steeds *Looi* heet), zijn in de Kempense dialecten bijna allemaal verdoft (*Aarle*, *Oerle*, *Baarle* ..), terwijl dat in Oost-Nederland niet het geval is (*Taarlo*, *Buurlo*, *Borkulo* ...).

het Nedersaksische *Dorstadt* (Wolfenbüttel), dat de voortzetting is van 1110 *Dorstedi*, 1142 *Dorstide*, 1154 *Dorstide*. Hetzelfde is gebeurd met de huidige naam *Duurstede* (zie verder 4.2).

De Keltische hypothese vindt ten slotte evenmin steun in de historische bronnen en in de archeologie. In antieke bronnen als de Peutingerkaart en de *Notitia Dignitatum* zijn een twintigtal plaatsnamen uit de oudheid aan de Nederlandse Rijn overgeleverd. Geen enkele lijkt echter van ver of nabij op *Dorestat*. De archeologen Van Es & Hessing (1994: 91), die het oude Dorestad op grote schaal hebben onderzocht, veronderstellen dat het zuidelijkste deel van de site, nu aan de andere kant van de Lek bij Rijswijk,⁽³⁾ hoogstwaarschijnlijk overeenkomt met het Romeinse grensfort *Levefanum* op de Peutingerkaart (van Es & Verwers 1986: 68-69; Johanek 1986: 60). *Levefanum* staat ook nog vermeld als *Evitano* bij de 8^e-eeuwse Kosmograaf van Ravenna, die daarnaast echter ook al *Dorostate* noemt (Lebecq 1983: 151, 299). Van een antiek *Dorestat* is echter geen spoor.

2. Analyse van de schrijfvarianten

2.1. ORDENING VOLGENS TEKSTDRAGER EN TEKSTSOORT

De verklaring van de naam *Dorestad* is in het verleden aanzienlijk bemoeilijkt door de vele varianten waarin hij is overgeleverd. Zo zijn de oudste vormen, die alle op *-t* eindigen, er wellicht debet aan dat Gysseling (1959) een verband met het Germaanse **stad* uitgesloten achtte en aan een Keltische naam dacht. De gebruikelijke chronologische rangschikking van de historische attestaties, zoals in de woordenboeken van Gysseling (1960) en Künzel & Blok (1989), brengt daarin geen duidelijkheid. Om meer klaarheid in de verwarrende hoeveelheid attesta-

(3) De etymologie van de naam *Lek* is niet onbelangrijk voor de manier waarop deze Rijnarm is ontstaan. De historisch geografen gaan ervan uit dat de Lek pas in de eerste eeuwen van onze tijdrekening ontstond. De naam *Lek* (< fem. **lakyō* of neutr. **lakja*) houdt verband met *lekken* en wijst op een opening waarlangs water wegsijpelde of werd afgevoerd.

ties te scheppen, moeten die niet chronologisch, maar volgens tekstdrager en tekstsoort worden geordend.

Bij die herschikking hebben we ons in eerste instantie gebaseerd op de genoemde woordenboeken en de overname daarvan in Quak (2004: 252-253). Bij controle met de primaire bronnen is echter gebleken dat veel attestaties ontbreken (bv. uit de *Vita Gregorii* van Liudger en vooral de belangrijke *Annales Bertiniani*) of niet steeds accuraat zijn weergegeven. De attestaties in annalen of vitae, waarvan doorgaans meerdere afschriften bestaan, zijn vaak onvolledig weergegeven. Ze bevatten echter vaak verhelderende varianten, die niet alleen van belang zijn voor de kennis van de handschriftelijke overlevering, maar ook voor de taalkundige betrouwbaarheid van de overgeleverde vorm. Vooral het aantal attestaties op munten is veel groter dan in de lexica is opgegeven. De inventarissen van Prou (1892; 1896), die door Gysseling (1960) zijn gebruikt, kunnen worden aangevuld met tal van nieuwe vondsten. Zo zijn er van de *Madelinus*-munten uit Dorestad alleen al in N-W.-Europa meer dan veertig bekend, de nabootsingen niet meegerekend (Berghaus 1986: 78; Lebecq 1983: 52; Pol 2001: 92). Voor onderstaande lijst met attestaties is de nieuwe numismatische literatuur (overzicht tot 1983 bij Lebecq 1983: 338-342) echter niet meer geraadpleegd, omdat ze, naar ik verwacht, mijn conclusies niet wezenlijk zullen wijzigen. Sommige attestaties zijn hierna van tekstkritische commentaar voorzien indien die relevant was voor de interpretatie:

MEROVINGISCHE MUNTEN (Prou 1892: 267-269)

ca. 620-670 *DORESTATE*, *DORESTATI FIT* (2×),
DORESTAT (2×), waarnaast *D'R'.ESTAT*,
DREST'AT, °R+ESTA, *RESTIT*, *ORESTAT*

KAROLINGISCHE DENIEREN (Prou 1896: 9-12)

752-768 *DVRSTA* (lezing niet zeker) (Pippijn III) (Prou 1896: LXXIII)
 768-781 *DOR||STAD* (2×) (veel kopieën; Berghaus 1986: 77)

- 768-781 *DOR||STAT* (4×) [drie daarvan werden volgens Prou (1896: 10) mogelijk niet in Dorestad geslagen. De denieren van dit laatste atelier hebben wel sterke navolging gekregen en dienden als prototypes voor de oudste Zweedse en Poolse munten]
- 781-800 *DORESTADO* (1 munt volgens Prou 1896: 10; 9^e eeuw: 6 identieke stempelingen)
- 814-840 *DORESTATVS* (6×) (Lodewijk de Vrome)
- 840-855 *DORESTATVS* (10×) (Lotharius I)
- 843-877 *DORESTADO* (2×) (Karel de Kale) (Berghaus 1986: 79)
- 843-877? *VICO DVRISTAT* (2×) (Van Es & Verwers 1986: afbeelding tussen pag. 72 en 73). De datering is onzeker. Berghaus (1986: 79) vraagt zich af of het niet om jongere siermedaillons i.p.v. *solidi* gaat.

OORKONDEN, KONINGS- EN KEIZERDIPLOMA'S

- 777 (kop. 11e) *subtus Dorestato ... super Dorestad* (DB 178). Afschrift C (*Liber Donationum*, Utrecht, 12e eeuw) heeft wel consequent *subtus Dorestado*. De oorkonde, waarmee Karel de Grote tolvrijdommen verleende aan St.-Germain-des-Prés, werd geschreven in Nijmegen (*Niumaga*) (MGH DK I 1906: 164). Afschrift G spelt *Lackia* i.p.v. *Lokkia* 'de Lek', wat taalkundig de voorkeur verdient op het corrupte *Lokkia* van de overige afschriften en de edities (DB 314; Gysseling 1960: 604).
- 779 (or.) *in Dorstade* (in het origineel gecorrigeerd uit *Drostade*). Uitgevaardigd in Herstal en geschreven door Optatus. Het betreft een tolvrijdom voor Straatsburg (MGH DK I: 170-1)
- 815 (kop.) *in Dorestado* (uit Aken) (DB 315)
- 896 (kop. 11^e) *in Dorestadio ... Dorestado* (het laatste excerpt in een transsumpt uit een vroegere keizersoorkonde (DB 187) (2×). Opgesteld in Nijmegen.
- 9^e-10^e *in Dorstado* (DB 338) (goederenlijst van de Kerk van Utrecht)

- (919) (kop.) *in Dorestato* (volgens Sloet mogelijk uit Elst en van 930, volgens anderen uit het noordwesten van het rijk) (koning Hendrik I) (DB 329-331; MGH DK H I: 62-63)
- 938 (kop. 12^e) *in ripis Dorstadii* (Otto I; uit Dahlum, Braunschweig) (MGH DOI 19)
- 948 (kop. 11^e) *uilla quondam Dorsteti nunc autem UUik nominata* (diploma van Otto I uit Quedlinburg) (DB 191) (zie over beide namen verder 4.2).
- 1057 (kop. 12^e) *in ripis Dorestatii* (MGH DH IV, 13)

NIET-AMBTELIJKE TEKSTEN

- Begin 8e (kop. 13^e) (Kosmograaf van Ravenna):
Secunda ut hora noctis ex parte ipsa Germania vel Frixonum Dorostates est patria (var. B: *derostates*)
ingreditur vero ipse Renus in mare Oceanum sub Dorostate Frigonum patria (hs. C: *dorastate*)
- Eind 8e (or.) *iste codex est Theutberti episcopi de Dorostat* (aantekening in een 6^e-eeuwse *Livius*-codex)
- ca. 780 (kop. 9^e) *fugiens Dorstada relinque* 'vlucht en verlaat Dorestat' (in een gedicht van Alcuinus) (ed. Dümmler 1888: 221)

ANNALEN

- 700-750 *bellum intulerunt castro Duristate Frigiones* (*Continuatio* van de *Fredegarius*-kroniek) (SRM II: 172) (de enige variant). De *Continuatio* is van Childebrand, een zoon van Pippijn van Herstal en (half)broer van Karel Martel; hij werd hertog van Boergondië).
- begin 9^e (ad 689) (kop. 12^e) *castrum quod dicitur Durestadum* (B1 *dorestadum*) (*Annales Mettenses priores*) (MGH SRG X, 1895: 17)
- 834 (kop. ca. 1000) *emporium quod dicitur Dorestadus* (*Annales Bertiniani*) (ed. Grat 1964: 14)
- 835 (kop. ca. 1000) *Dorestadum* (O: *Dorastadum*; D: *Dorostadum*) (Id. 17)
- 836, 837 (kop. ca. 1000) *Dorestadum* (2×) (Id. 19, 21)

- 839 (kop. ca. 1000) *comitatum Testrabenti cum Dorestado* (Id. LVI, 32)
- 847 (kop. ca. 1000) *emporium quod Dorestadum dicitur* (O: *dicitur Doraestadum*) (Id. 55)
- 850 (kop. ca. 1000) *Dorestadum* (C: *Dorustadum*) (Id. 59)
- 855 (kop. ca. 1000) *Dorestado* (abl.) (Id. 71)
- 857 (kop. ca. 1000) *emporium quod Dorstatum dicitur* (O: *Dorstatu*) (Id. 75)
- 863 (kop. ca. 1000) *emporio quod Dorestatus dicitur* (Id. 95)
 De oudere uitgave van Waitz (1883), die vooral gebaseerd was op het enige volledige handschrift (O, uit St.-Omer), bevat nog enkele andere varianten dan de nieuwere editie van Grat e.a. (1964)(zie 3.2.1). De *Annales* zijn van drie opeenvolgende auteurs. Het eerste deel werd wellicht in Aken geschreven onder toezicht van de aartskapelaan van Lodewijk de Vrome, Fulco van Reims. Het deel over de jaren 835-861 is van Galindo alias Prudentius, bisschop van Troyes, die eveneens aan de Palts verbonden was. Het deel over de jaren 861-882 is van de hand van Hincmar van Reims (Grat 1964: VI-IX, L).
- 832-852 (kop. 9^e) (*vicum nominatissimum*) *Dorstatum* (5×) (*Annales Xantenses*)(ed. de Simson 1909: 9-17) (geschreven te Lorsch)

VITAE

- 755-768 (ad 716) *ad Dorstet* (*Vita S. Bonifatii*)
- ca. 795 *vicum famosum Dorstad* (*Vita Gregorii*, geschreven door Liudger) (ed. Holder-Egger 1887: 71)
- 865-876 (ad 826-29) (kop. 10^e) *per Dorstatum ... ad Dorstadum* (nog 2×), *Dorstado* (2×) (*Vita Anskarii*, geschreven door Rimbert van Torhout) (ed. Waitz 1884: 29, 45, 58). *Dorstatum* is verbeterd uit *Dostatium* in handschrift 1 (10^e eeuw; uit Weingarten, Württemberg).
- 1025 (ad 815-838) (kopie 15^e) *villae nomine Dorsted applicuerunt* (Odbertus, *Passio Friderici*) (ed. MGH SS 15,1, 354)

2.2. DE SCHRIJFVARIANTEN VAN HET BESTANDDEEL *DORE-*

De ordening van de attestaties volgens tekstsoort en bron stelt ons in staat ze beter te duiden. Bij de tekstkrische analyse behandelen we voor de overzichtelijkheid het eerste en tweede bestanddeel van de naam Dorestad apart.

De vorm *Dore-* is zo dominant dat hij als de oorspronkelijke vorm mag worden beschouwd. Er wordt slechts enkele keren van afgeweken:

- a) De medeklinker *D-* is vast. Slechts drie 12^e-eeuwse handschriften van de *Vita S. Bonifatii* (ed. Levison 1905: 16) hebben in plaats van 755-758 *Dorstet* de varianten *Torstet* (hs. 2c uit Erlangen) en *Torstat* (hs. 2a uit Trier en 2b uit Würzburg). De kopiïsten hebben *Dor-* als 'Tor, poort' gereïnterpreteerd en dat naar hun Zuid-Duitse dialect omgezet.
- b) De vormen zonder verbindingsvocaal (*Dorstat*, *Dorstada*, *Dorstet*) zijn niet frequent, maar komen in alle soorten bronnen voor. Bij de muntinscripties is *-e-* wellicht gewoon wegens plaatsbesparing weggevallen. De bestanddelen *DOR* en *STAT* staan er op twee verschillende regels met *DOR* in veel kleinere letters in de ronding van de munt (zie Prou 1896: 10; afbeelding pl. II, nr. 57). In teksten met een Angelsaksische achtergrond, zoals de *Vita Bonifatii* en het gedicht van Alcuinus is de gesyncopeerde vorm blijkbaar wel aan de taalachtergrond van de scribe toe te schrijven. Wellicht verklaart dat ook de vorm *Dorstad* in de *Vita Gregorii* van Liudger, die in York bij Alcuinus in de leer was geweest. De gesyncopeerde vorm komt verder nog voor in jongere teksten en niet zelden afschriften, waar de syncope op dat ogenblik al klankwettig was ingetreden.
- c) De attestaties met de tussenvocaal *-o-* (*Dorostate*, *Dorostates*) zijn beperkt tot de Kosmografie van de Anonymus van Ravenna uit het begin van de achtste eeuw, die echter slechts in een 13^e-eeuwse kopie is overgeleverd. De tussenklank *-o-* komt nog voor als eenmalige variant in een 11^e-eeuws handschrift uit Douai van de *Annales Bertiniani*. Hij lijkt dus te verwaarlozen, ware het niet dat hij ook voorkomt in de

originele 8^e-eeuwse eigenaarsnotitie in een 6^e-eeuwse Livius-codex: *iste codex est Theutberti episcopi de Dorostat*. Het verschijnsel waarbij een onbeklemtoonde tussenvocaal zich in een meerlettergrepig woord aanpast aan de vocaal van de stam, zoals in *Dorostat*, is kenmerkend voor het Oudhoogduits (Van Loon 2014: 145).

- d) De variant *Dora-* is te verwaarlozen. Hij komt voor als een geïsoleerde variant van *Dorostate* in een afschrift van de Kosmografie van Ravenna (Tiefenbach 1986). *Dora-* is wel typisch voor handschrift 1a van de *Annales Bertiniani* (ed. Waitz 1883), dat die vorm vijfmaal heeft tegenover *Dore-* elders in hetzelfde handschrift en uitsluitend in de andere handschriften. De eenmalige spelling *Dorae(stadum)* (in hs. O) wijst zoals *Duri-* (zie hierna) in de richting van een oorspronkelijk gesloten /e/ in de hoofdvorm *Dore(stat)*.
- e) De variant *Duri-* is zeldzaam. Hij komt voor in *Duristate* in de 8^e-eeuwse voortzetting van de Fredegarius-kroniek door Childebrand (†751). *Duri-* is voorts nog overgeleverd op twee munten met het opschrift *VICO DVRISTAT*, die gedateerd worden in de jaren 843-877 (Van Es & Verwers 1986: afbeeldingen tussen 72 en 73). De interpretatie van deze munten is onzeker. Berghaus (1986: 79) vraagt zich af of het niet eerder om jongere siermedaillons gaat dan om *solidi*. Ook de voorbepaling *VICO* lijkt te wijzen op een jonger fabricaat. Het doet denken aan de jongere naam Wijk-bij-Duurstede, die voor het eerst in 948 voorkomt (zie verder). Een andere variant, die tevens syncope vertoont, is *DVRSTA*, overgeleverd op een munt van Pippijn de Korte (752-768), waarvan de lezing echter onzeker is (Prou 1896: LXXIII). De zeldzame naamvarianten met *Duri-* zijn afkomstig uit contexten die op directe connecties met het Karolingische huis wijzen. De overeenkomst van *Duri-* met het algemeen West-Germaanse woord **duri* ‘deur’ is opvallend, aangezien dat als ablautvariant een paroniem is van **dor* ‘poort’, dat in het Middelnederlands onbekend is. Men kan zich dan ook afvragen of de scribenten van de variant *Duristate* c.s. niet bewust een synoniem of exoniem voor **Dorestad* hebben

gebruikt omdat het woord *dor* ‘poort’ voor hun Oudnederlandse lezers niet (meer) bekend was. Het is verleidelijk om in de variant *Duri-* de voorloper te zien van het huidige *Duur(stede)*, maar behalve door de grote tijdafstand is dat vooral om klankwettige redenen uitgesloten (zie verder 4.2).

Op grond van de attestaties mag als vaststaand worden aangenomen dat de oorspronkelijke vorm van het eerste bestanddeel *Dore-* was. De bindvocaal *-e-* is taalhistorisch echter problematisch, aangezien die in zeer oude samenstellingen niet of nauwelijks voorkomt. Dat bezwaar kan echter niet worden ingeroepen als argument voor een Keltische oorsprong van de naam. Ook de voorstanders van een Keltische oorsprong nemen immers aan dat de naam al zeer vroeg door volksetymologie secundair werd gereïnterpreteerd als een Germaanse samenstelling (Quak 2004) en vanaf dan dus aan de klankwetten van het Germaans gehoorzaamde.

Samenstellingen met een verbindingsvocaal *-e-* zijn in de oudste taalfasen van de West-Germaanse talen zo goed als onbestaande. Oudengelse samenstellingen met eenlettergrepige woorden als *dor* ‘poort’ vertonen geen verbindingsklank: *dorweard* ‘poortwachter’, *dægtīd*, *dæglang*, *godspell*, *godspell*, *man-cynn* ‘geslacht’ enz. Het verklaart waarom alle attestaties van *Dorestad* met een Angelsaksische achtergrond de gesyncopeerde vorm *Dorstet*, *Dorstat* of *Dorstada* bevatten (zie b supra). Een tussenklank *-e-* is in Oudengelse samenstellingen enkel te vinden wanneer het eerste substantief oorspronkelijk zelf op *-i* uitging, zoals in *herefeld*, *Cynewulf* enz.

In tegenstelling tot het Oudengels vindt men als tussenklank in het Oudhoogduits tot in de negende eeuw slechts gekleurde klinkers: *botascaf*, *betahus*, *tagathing*, *tagolih*, *durizwart*, *torazwartari*, waarnaast ook naadloze verbindingen als *torwart* ‘poortwachter’ enz. (Braune-Eggers 1987: 64). Slechts een enkele keer vindt men vanaf ca. 850 een tussenklank *-e-*, zoals in *gotewuoto* ‘tiran’, *rebekunni* ‘rankewas’ enz. (Wilmanns 1899: 513; 1911: 401-404). Deze *-e-* is typisch voor het Rijnfrankisch en treedt met regelmaat op in meerlettergrepige woorden.

In de Isidorus-vertaling van eind achtste eeuw, wellicht uit Lotharingen (Metz?) en niet uit Murbach zoals vroeger werd aangenomen (Braune-Eggers 1987: 12), wordt het adjectiefsuffix *-ag* van bv. *heil-ag* in de middelste lettergreep systematisch verdoft tot *heilega*, *heilegi*, *heilego*. Ook Otfrids Evangelienharmonie van ca. 850, geschreven in Weissenburg (Noord-Elzas), vertoont dit kenmerk: *einegan*, *manegan* 'menige' (Braune-Eggers 1987: 67). Dezelfde regel geldt bij de sterke participia op *-an*: *giscriban* naast *giscribene*, *gihaltan* naast *gihaltenera* (Braune-Eggers 1987: 224; Franck 1971: 62; zie ook Paul 1897: 226 vv. en 230).⁽⁴⁾ Buiten het Rijnfrankisch is het verschijnsel zeldzaam.

Indien de *-e-* in *Dorestad* het resultaat is van die Rijnfrankische ontwikkeling, moet voor het eerste bestanddeel mogelijk niet worden uitgegaan van **dor* 'poort', maar van een femininum **dora* 'deur', dat is overgeleverd in de Gotische *n*-stam **daurō* (*augadaurō* 'venster', acc. mv. *daurōns*), of als *ō*-stam in Oudhoogduits *ougtora* 'venster' (eind 8^e eeuw), Oudfries *dore* en Oudsaksisch *dora* (Holthausen 1899: 33, 249).

2.3. DE SCHRIJFVARIANTEN VAN HET BESTANDEEL *-STAD*

Ook het tweede bestanddeel van *Dorestad* is met een aantal opmerkelijke varianten overgeleverd.

- a) De variant op *-state* is zeldzaam en blijft beperkt tot de alleroudeste attestaties. We vinden hem eenmaal op een Merovingische munt uit het begin van de zevende eeuw, waarop de naam van de muntmeester echter niet te ontcijferen is (*Eumolo* met vraagteken volgens Prou 1995: 267; of *Mumolo*?). Felder (2003: 401) stelt hem gelijk met *Rimoaldus*, een muntmeester die ook in Maastricht werkzaam was. De naam lijkt ook wel zo te kunnen worden gelezen (zie afbeelding bij Lebecq 1983: 53 en Boeles 1951: 300). Het is tevens voorlopig de enige Merovingische *Dorestad*-munt die niet afkomstig is van Madelinus,

⁽⁴⁾ De werken van W. Bader (1909) en O. Gröger (1911) over de voegvocalen in het Oudhoogduits kon ik niet raadplegen.

de bekendste muntmeester van Dorestad, die op zijn munten wel tweemaal *-STATI FIT* (een Latijnse genitief?), maar overigens steeds *-STAT* (met en zonder *FIT*) spelt.

Ook de Kosmograaf van Ravenna spelt in de 8^e eeuw *sub Dorostate* en in de nominatief *Dorostates*. Deze laatste vorm laat zich het best verklaren vanuit het Vroegromaanse twee-casussysteem, dat nog een onderscheid maakte tussen een accusatief *virtute* en een nominatief *virtutis*, als voorlopers van het Oudfranse acc. *vertu* en nom. *vertuz* 'virtus/virtu-tem'. De ablatief *Dorostate* zou in die veronderstelling aanleiding hebben gegeven tot het vormen van de kunstmatige Volkslatijnse nominatief *Dorostates*. Waarschijnlijker is beïnvloeding vanuit het Griekse paradigma van *politê* (datief)/*politês* (nomin.) 'burger', zoals mogelijk te zien in de oude vormen van *Arles* (Z.-Frankrijk): ca. 50 v.C. *Arelate* = ver-griekst *Arelatês* (Strabo).

Aangezien de attestaties op *-STATE* en eventueel *-STATI (FIT)* slechts in de alleroudste attestaties te vinden zijn, bevatten ze mogelijk de zieltogende uitgang van het West-Germaanse **stadi*, dat in het Vroegoudhoogduits evolueerde tot *stat* (zie daarover verder 3.1).

- b) De vorm 779 in *Dorstade* is een hapax. Hij komt voor in een origineel koningsdiploma, waarin *Dorstade* gecorrigeerd is uit *Drostade*. De oorkonde werd uitgevaardigd in Herstal, werd geschreven door Optatus en gaat over tolvrijdommen voor Straatsburg (MGH DK I: 170-1).
- c) De variant op *-stada* komt enkel voor bij Alcuinus in een gedicht van omstreeks 780 waarin hij de reiziger ontraadt *Dorstada* aan te doen, omdat er de zwarte *Hrodberct* en het geld regeren (ed. Dümmler 1981: 221). Koch (1992: 196) veronderstelt het onzijdige meervoud *Dorstada* dat Alcuinus er heeft mee willen aangeven dat Dorestad toen uit verschillende stadsdelen bestond. Archeologisch is inderdaad vastgesteld dat Dorestad in zijn bloeitijd minstens uit twee en vermoedelijk drie goed te onderscheiden delen was samengesteld, een *Mehrzelligkeit* die ook Johanek (1986: 62) is opgevallen: de eigenlijke haven met de steigers, daarachter de bewoning

en de boerderijen en als zuidelijkste deel hoogstwaarschijnlijk het voormalige Romeinse grensfort *Levefanum* (zie boven). Wie de verhelderende reconstructietekeningen van Dorestad door Van Es & Verwers (1986: 69) ziet, kan begrijpen dat Alcuinus zijn meervoud mogelijk ook heeft gebruikt onder de indruk van de talrijke ver in het water vooruitstekende aanlegsteigers. Daarbij heeft ongetwijfeld ook de vormgelijkenis meegespeeld met het bijna-homonymische Oudengelse *staeb*, Oudsaksisch *stath* ‘oever, Gestade’, dat onzijdig is zoals het gelatiniseerde *Dorstadum dat Alcuinus in gedachte had.

Alcuinus’ *Dorstada* is echter wel niet als een reël bestaande naam te beschouwen, maar als een dichterlijke vrijheid. Alcuinus maakte wel meer gebruik van zulke literaire vrijheden. In een brief aan de bisschop van Trier latiniseert hij het Oudhoogduitse *bah* tot *Muslense bacha* ‘beek op z’n Moezels’ (Tiefenbach 1980: 331). Alcuinus wilde met die vorm wellicht het dialect van de geadresseerde bisschop nabootsen, waar *bah* in tegenstelling tot het Hoogduits vrouwelijk is.

- d) De attestaties *Dorestat-us*, ablatief *Dorestad-o* enz. zijn latinisaties van een Germaanse naam *Dorestat* of *Dorestad*, waar een vocalische uitgang niet (meer) aanwezig was. Ze zijn vooral eigen aan niet-ambtelijke bronnen. Attestaties waarbij de Latijnse uitgang ook nog wordt voorafgegaan door *-i-*, verschijnen pas in oorkonden uit de post-Karolingische tijd: 896 (kop. 11e) in *Dorestadiō*, 938 (kop. 12^e) in *ripis Dorstadii*, 1057 (kop. 12^e) in *ripis Dorestatii*. De naam staat hier duidelijk onder de invloed van het Medio-Latijnse *-stadium*, dat in sommige teksten de betekenis ‘aanmeerplaats’ heeft, zoals in 966 voor een aanlegplaats van de abdij Nijvel op de Zenne te Brussel (Verhulst 1999: 111). Het Medio-Latijnse *stadium* is een latinisatie van het onzijdige Germaanse *staþ* ‘oever, aanlegplaats’ en mag niet worden verward met *stad* ‘plaats, stad’.⁽⁵⁾ De jongere attestaties met *-ium* dateren uit de

(5) Een gelijkaardige latinisering is *domistadium*, een Medio-Latijnse vertaling van het Oudnederlandse *hovastadi ‘hofstede’ (Van Loon 2000: 242).

periode waarin Dorestad zijn dominante positie als Noordzeehaven had verloren en was afgezakt tot een nederzetting van nog slechts plaatselijk belang. De neergang is expliciet verwoord in een keizersoorkonde uit 948: *uilla quondam Dorsteti nunc autem UUik nominata* (zie ook Johanek 1986: 64; Quak 2004: 254). Het eens zo roemrijke Dorestad leefde op dat ogenblik enkel nog voort in een lokale Oudnederlandse benaming op *-stede* (in de keizersoorkonde van 948 verhoogduitst tot *Dorsteti*) en had zich intussen moeten terugplooiën op een nieuwe locatie met de naam *Wijk*.

- e) De vormen met umlaut komen meestal uit jongere bronnen. Het excerpt 1025 *villae nomine Dorsted applicuerunt* in de *Passio Friderici* uit Utrecht is slechts overgeleverd in een kopie uit de vijftiende eeuw, toen enkel nog de benaming *Duurstede* gangbaar was. Slechts in één geval dateert een vorm met umlaut al uit de Vroegkarolingische tijd. Het betreft 755-758 *Dorstet* in de *Vita S. Bonifatii* (ed. Levison SRG 1905: 16). De vita werd geschreven door de Angelsaks Willibald. De vorm met *-e-* is bijgevolg, zoals Quak (2004: 254) al heeft gezien, Oudengels. Ook het ontbreken van de tussenvocaal *-e-* (zie boven b) wijst in die richting.⁽⁶⁾
- f) De vormvarianten *-stad* en *-stat* worden wegens hun groot belang apart behandeld in 3.2.1.

3. Hoogduits?

3.1. HET GENUS EN DE FLEXIE VAN *STAD* ALS *I-STAM*

In Van Loon (2000: 220) verklaarde ik de naam *Dorestad* als een samenstelling van Middelfrankisch **dor* ‘poort’ en *stat* ‘bijzondere plaats’. Aangezien alle gelatiniseerde attestaties van *Dorestad* (*Dorestatus*, *Dorestado* enz.), met uitzondering van het literaire *Dorstada* van Alcuinus, mannelijke uitgangen vertonen,

⁽⁶⁾ De auslautende *-t* van *Dorstet* is echter Oudhoogduits, zoals de leesvarianten *Torstat* en *Torstet* bewijzen (zie 2.2).

stelde ik dat het substantief *stadiz ‘plaats, stede’ bij het ontstaan van de naam als een masculinum werd beschouwd. Quak (2004: 258) achtte dat twijfelachtig aangezien *stat* in het Oudhoogduits al van in de oudste teksten vrouwelijk is. Die toestand is echter, zoals reeds in 2000 uiteengezet, niet oorspronkelijk.

In alle vroeg overgeleverde Germaanse talen is het woord mannelijk. Het Gotische *staps* ‘plaats, oord’ is mannelijk zoals te zien aan de datief enkelvoud *stada þamma* (Streitberg 1910: 129). Hetzelfde geldt voor Oudnoors *stapr* en Oudengels *stede* (met variant *styde*). Ook het Oudfrieshe *stede* is masculinum, maar het Nieuwfries heeft het genus aangewend voor een semantische differentiatie. Het masculinum is gereserveerd voor de betekenis ‘hofstede’, het femininum voor de nieuwe betekenis ‘stad’ (Holthausen-Hofmann 1974).

Zoals het Oudhoogduitse *stat* is ook het Middelnederlandse *stad*, *stede* steeds vrouwelijk. Een mannelijk *stad*, *stede* is niet bekend in de grote historische referentiewerken. Toch heeft het ook in Nederlands ooit bestaan zoals bewezen wordt door een aantal Zuid-Limburgse voorbeelden (Van Loon 2000: 220):

ca. 1300 *van den ouerste Wierstat = van de(n) Wierstede van Repen.*

1361 *op eynre stad geheiten ten Wierstede*

De overgang van mannelijk naar vrouwelijk is omstreeks 1300 in volle ontwikkeling, want de plaatsnaam komt in dezelfde bron, het oudste register van Oudenbiezen, ook als femininum voor: ca. 1300 *van einre wierstat ... ligt ter Wierstat*. De mannelijke morfologie handhaafde zich op dat ogenblik waarschijnlijk nog alleen in een eigenaam, waarin hij was versteend.

Het masculiene genus van *stad* in de Zuid-Limburgse voorbeelden wordt bevestigd door de gelatiniseerde uitgang in enkele 12^e-eeuwse attestaties uit zuidelijk Oost-Vlaanderen: 1163 *de uno Hofstado*, 13^e *de I ofstado* (4×) (Tavernier-Vereecken 1968: 230-231). Het woord *hofstad* moet niet lang nadien ook daar vrouwelijk zijn geworden zoals blijkt uit de Oost-Vlaamse familienamen *Verhofstad*, *Verhofstede*.

De genuswijziging van *stad* is een indirect gevolg van de teloorgang van de West-Germaanse flexie-uitgangen waardoor de vroegere verbuigingsklassen niet langer voldoende duidelijk te onderscheiden waren. Veel substantieven versprongen daarvoor van verbuigingsklasse en vaak ook van genus. De instabiliteit leidde ertoe dat bepaalde flexieklassen volgens andere criteria werden herschikt.

De sporen van die ingrijpende ontwikkeling zijn ook in het Nederlands te merken. Mannelijke kortlettergrepige *i*-stammen als *biti*, *bruki*, *skridi* enz. eindigden na de verdoffing van hun eindklinker op *-e*, waardoor ze naar de vrouwelijke substantieven overliepen. Voorbeelden van zulke Middelnederlandse “transgenders” zijn verbaalabstracta als *bete*, *broke*, *grepe*, *schrede*, *snede*, *steke*, *toghe* ‘teug’, die in het Oudnederlands nog mannelijk waren. Een van de nog steeds merkbare gevolgen is de aarzeling in het huidige Nederlands tussen vrouwelijk en onzijdig genus bij de substantieven op *-schap* (*de vriendschap*, *het vaderschap*) (Van Loon 2000: 230-31).

De genuswisseling gebeurde vóór elke schriftelijke overlevering ook bij **baki*. Het woord was oorspronkelijk mannelijk, zoals nog te zien in Oudnoors *bekkr* ‘beek’, Oudsaksisch *beki* en het Duitse *der Bach* (echter *die Bach* in het westen, zoals in Alcuinus’ *bacha*, zie 2.3.c). Het omgekeerde gebeurde met **stadi*, dat oorspronkelijk masculinum was, maar in het Nederlands door attractie van de vele zaaknamen op *-e* vrouwelijk werd.

De ingrijpendste wijziging gebeurde in het vroegste Oudhoogduits. Alle *i*-stammen, ook de kortstammige, verloren er hun vocalische uitgang *-i*. De oorspronkelijke masculina **baki* en **stadi* evolueerden tot *bah* en *stat*. De overgang gebeurde vóór elke overlevering, maar waarschijnlijk zijn de laatste sporen van de verdwijnende *-i* nog te merken in de attestaties *Dorestat-e*, *Dorostat-e*, *Duristat-e*, *Dorestat-i*, die niet toevallig alle behoren tot de oudste overlevering. Na ca. 725 komen ze niet meer voor (zie 2.2).

Na de apocope van */-i/* behield het Oudhoogduitse *bah* zijn mannelijk genus (behalve in het westen), maar **stat* werd er

vrouwelijk. De gescheiden ontwikkeling is het gevolg van een paradigmatische herschikking. Door de apocopering van *-i* verloren de kortlettergrepige *i*-stammen het kenmerk dat hen formeel samenhiel. Een aanzienlijk deel van de vrouwelijke *i*-stammen ging echter vanouds uit op het frequente abstractumsuffix *-ti*, waardoor na apocope de uitgang *-t* het nieuwe verbindende element voor vrouwelijke substantieven werd: *anst* 'gunst', *brunst* 'brand', *bluot* 'bloei', *durft* 'behoefte', *fart* 'vaart', *fluht*, *giburt*, *gift*, *-heit*, *hūt* 'huid', *maht*, *tāt* enz. (Braune-Mitzka 1959: 200). De aantrekkingskracht van de nieuwe gemeenschappelijke uitgang was zo sterk dat een aantal andere vrouwelijke substantieven analogisch *-t* gingen aanhechten, zoals de talrijke substantieven op *-scaf*, die aldus nog in het Oudhoogduits omstreeks 1000 paragogisch met een *-t* werden uitgebreid (*lantscaft*). Een ander effect was dat sommige niet-vrouwelijke substantieven die toevallig ook op *-t* eindigden, naar de feminina overliepen. Dat laatste gebeurde met *stat*. De genuswisseling moet al vóór elke overlevering haar beslag hebben gekregen, want in het Oudhoogduits komt *stat* nergens meer als masculinum voor. Alleen de gelatiniseerde uitgang van *Dorestat-us*, *Dorestad-o* in de oudste attestaties herinnert aan het vroegere mannelijke genus.

Een van de andere gevolgen van de *i*-apocope in het Vooroudhoogduits was dat woorden als *Bach*, *Stadt* in het Duits in de noemvorm geen umlaut vertonen,⁽⁷⁾ waar dat in het Middelnederlandse *beke* en *stede* wel het geval is. Het verschil weerspiegelt zich in de tegenstelling tussen *Dorestad* en *Duurstede* (zie 4.2).

(7) De umlaut kwam wel voor in de naamvallen en in het meervoud (zoals nog steeds te zien in *Bäche*, *Städte*), maar voor het ontstaan van de taalgeografische tegenstelling *Stadt/stede* is dat (in tegenstelling tot Quak 2004: 257) niet relevant. De wisseling binnen het paradigma zoals nog in ohd. *stat/steti* e.a. kwam nog in het oudste Middelnederlands voor. Vergelijk Brugge 13^e *ant gheselscap ... vten gheselscepe*, Aalst 1300 *dit mesterscap ... den mesterscepe* (Van Loon 2000: 229-236).

3.2. DE TWEDE KLANKVERSCHUIVING

3.2.1. Dorestat of Dorestad?

De enige spellingvariant die in hoofdstuk 2 niet werd behandeld, is de wisseling tussen *Doresta-t* en *Doresta-d*. Over die afwisseling is in het verleden al gespeculeerd. Aangezien de vormen op *-t* de oudste waren, baseerden Gysseling (1959) en in zijn spoor Blok & Koch (1964) daarop hun opvatting dat de naam niet Germaans, maar Keltisch was (zie 1). De jongere vormen op *-d* zouden er dan op wijzen dat de naam in de Karolingische tijd was gereïnterpreteerd als een Germaanse samenstelling. Aangezien de "Keltische" vormen op *-t* nog in de Karolingische tijd voorkomen, veronderstelden Blok & Koch zelfs dat beide vormen werden gebruikt om de tweeledigheid van de stad aan te duiden (zie ook Dekker in *Spiegel Historiae* 1978).

De wijze waarop beide uitgangen in de tijd en in de ruimte verdeeld zijn, is inderdaad niet willekeurig, maar dan volgens een totaal andere ratio.

Een opvallende tegenstelling is dat de talrijke Merovingische munten zonder één uitzondering *-t-* vertonen, maar dat de munten geslagen onder Karel de Grote vaker *-d* dan *-t* hebben. Dat laatste wordt bevestigd door de diploma's van deze vorst, waarin *Dorestad* steeds met *-d* wordt gespeld. Een ogenschijnlijke uitzondering is het diploma waarmee Karel de Grote in 777 tolvrijdom verleende aan de abdij St.-Germain-des-Prés: 777 *subtus Dorestatō ... super Dorestad* (DB 314). De oorkonde is echter slechts in kopieën overgeleverd. Een kopie uit de twaalfde eeuw (handschrift C), het *Liber Donationum* van de Kerk van Utrecht, leest de eerste attestatie zoals de tweede consequent als *subtus Dorestado* (zie MGH DK I 1906: 164). Ook een originele oorkonde van Karel de Grote uit 779 heeft *-d-* (*in Dorstade*). De attestatie is opmerkelijk wegens de uitgang *-e*, die misschien de uitgang is van de West-Oudnederlandse datief *stadi (de umlaut werd toen nog niet geschreven).

De munten van Karels opvolgers Lodewijk de Vrome en Lotharius I hebben zoals de munten uit de Merovingische tijd dan opnieuw consequent *-t* (*Dorestatus*) (zie verder).

In alle soorten bronnen van na Lodewijk de Vrome en Lotharius I treden echter nog hoofdzakelijk vormen op met stemhebbende *-d-*, zoals *Dorestado* op twee denieren van Karel de Kale (Berghaus 1986: 79). Vormen met *-t-* komen dan vrijwel alleen nog voor in documenten met een uitgesproken Duitse achtergrond, zoals diploma's van de Duitse koningen of keizers Hendrik I (919 *Dorestato*), Otto I (948 *Dorsteti*), Hendrik IV (1057 *Dorestatii*). Ze zijn echter ook daar niet de regel (zie verder).

De wisseling van vormen op *-d* en *-t* in de konings- en keizersoorkonden correleert niet alleen met de regerende vorst, maar ook met de plaats van oorkonding. De diploma's met de *d*-vormen 777 (hs. C) *Dorestado* ... *Dorestad*, 779 *Dorstade*, 815 (kop.) *Dorestado*, 896 (kop.) *Dorestadio* werden uitgevaardigd in respectievelijk Nijmegen, Herstal, Aken en nogmaals Nijmegen (zie 2.1). De geografische verdeling van de vormen op *-t* en *-d* in de koningsoorkonden wekt het vermoeden dat de tegenstelling tussen *Dorestat* en *-stad* verband houdt met de Hoogduitse klankverschuiving (*vader/Vater*, *stad/Stätte* enz.). Die eerste voorlopige vaststelling wordt bevestigd door andere, goed lokaliseerbare teksten.

De 9^e-eeuwse *Vita Anskarii* spelt *Dorstadum* (acc.) en *Dorstado* (abl.). De eenmalige variant *Dorstatum* staat in een kopie uit Weingarten (Württemberg) en is dus Hoogduits (ed. Waitz 1884: 29, 45, 58) (zie 2.1). Dezelfde kopie leest elders echter met alle andere handschriften steeds *Dorstadum*, *Dorstado*, wat aantoont dat ook het origineel *-d* had. De onverschoven *-d* verwondert niet aangezien de *Vita Anskarii* geschreven werd door Rimbart van Torhout, die Anskarius in 865 als bisschop van Hamburg opvolgde, en dus het Oudnederlands als moedertaal had.

De *Annales Xantenses* (9^e eeuw) hebben vijfmaal *Dorstatum* met verschoven *-t*. Dat strookt niet met een tekst uit het Nederfrankische Xanten. De annalen werden echter niet in Xanten geschreven, maar in het Zuidrijnfrankische Lorsch, waar een verschoven intervocalische *-t-* normaal is.

Een keizersdiploma van Otto I uit 948 (kop.) bevat een uitgebreide beschrijving van Dorestad: *uilla quondam Dorsteti nunc*

autem UUiik nominata (DB 191). De oorkonde werd uitgevaardigd in Quedlinburg, waarvan de Nederduitse naam echter zoals *Dorsteti* werd verhoogduitst tot *Quitilingeburg*. In andere oorkonden van keizer Otto I verschijnen Nederduitse plaats- en persoonsnamen namen wel vaker in een verhoogduitste vorm: 948 *Quitilingeburg* = 950 *Quidilingaburg*, 936 *Alsteti* = 945 (kop.) *Alstedi* (= *Alstedt*), 936 *Taleheim* = 949 *Dalaheim* (= *Dahlum*) (MGH DK I: 94, 145, 199, 206). Keizer Otto zelf staat in zijn oorkonden echter steeds vermeld met de Hoogduitse vorm van zijn naam. Toch is zijn naam ook enkele keren met de Nederduitse variant *Oddo* overgeleverd, maar dan in niet-ambtelijke teksten of in latere afschriften. Zo wijdde Hrotsvita van Gandersheim in de tiende eeuw aan de keizer een gedicht met de titel *Carmen de Gesta Oddonis I Imperatoris* (ed. de Winterfeld 1902: 201-228). Ook in Widukinds *Res Gestae Saxonum* verschijnt af en toe de vorm *Oddo* (ed. Hirsch & Lohmann 1935: 488). De naam van de keizer werd in bepaalde Saksische milieus bijgevolg bewust vernederduitst.

De keizersnaam *Oddo* (*Oddonis*, *Oddone*) komt in onverschoven vorm ook voor in het Nederlandse taalgebied. Het 11^e-eeuwse Cartularium van Utrecht heeft deze vormen in afschriften van twee keizersoorkonden uit 949 en 950, waar het 12^e-eeuwse *Liber Donationum* van dezelfde Kerk de vorm *Otto* wellicht uit het originele diploma heeft behouden (MGH DK I: 195, 206). De naam werd in de elfde eeuw bijgevolg ook in Utrecht bewust vernederlandst. Het verwondert dan ook niet dat *Dorestad* in de 9^e-10^e-eeuwse goederenlijst van de Kerk van Utrecht in de onverschoven vorm (*in*) *Dorstadō* verschijnt (DB 338).

De manier waarop de keizersnaam *Otto* in de elfde eeuw in Utrecht werd vernederlandst tot *Oddo*, herinnert aan de wijze waarop, zoals Sanders (1974: 289-91) in zijn standaardwerk over de Leidse Willeram heeft aangetoond, een Egmondse monnik, omstreeks dezelfde tijd als de scribe van het Cartularium van Utrecht, de Hoogduitse parafrase van het Hooglied van abt Williram van Ebersberg heeft vernederlandst. De Egmondse bewerker laat de Hoogduitse *z* of *zz* uit het origineel

ongemoeid, maar zette wel de Hoogduitse *t*-vormen systematisch om in /d/; *daad*, *dragen*, *muoder*, *gar $\dot{d}$ o*, *behal $\dot{d}$ an* enz. Zoals zijn Utrechtse tijdgenoot de keizersnaam *Otto* tot *Oddo* omzette, veranderde ook hij de Hoogduitse geminaat *-tt-* van *bette*, *mitten* enz. systematisch in *-dd-*: *bedde*, *bidden*, *middendach*.

3.2.2. De Rijnfrankische waaier

3.2.2.1. De naam Dorestad onder de Karolingen en hun opvolgers

De effecten van de Hoogduitse Klankverschuiving, die aan de basis ligt van de tegenstelling tussen *Dorestat* en *Dorestad*, zouden normalerwijs ook merkbaar moeten zijn in het bestanddeel *Dore-*. Behoudens twee vindplaatsen met *Tor-* (*Torstet*, *Torstat*) in enkele laatmiddeleeuwse Hoogduitse afschriften van de *Vita Bonifatii* (zie 2.2) komt de naam echter steeds met de onverschoven vorm *Dore-* voor. Die vaststelling is van groot belang voor de herkomst van de diverse naamvarianten en van de naam zelf. De onverschoven *D-* sluit namelijk een Zuid-Duitse herkomst van de naam *Dorestat* uit. In de Oudhoogduitse schrijfcentra Würzburg, Bamberg, Fulda, Eichstätt of Freising komt een West-Germaanse anlautende *d-* als in *dor* al in de oudste teksten als *t-* voor, zoals in de *Tatian*-vertaling uit Fulda van ca. 825.

Ten noorden van die isofoon, grosso modo het gebied tussen Aken en Speyer, bleef de verschuiving van de anlautende *d-* uit, maar deed die zich wel voor in de andere posities binnen het woord. Dit gebied, dat in de dialectologie bekend staat als de Rijnlandse Waaier, wordt gekenmerkt door een graduele afname van zuid naar noord van het aantal woorden waarin de Hoogduitse Klankverschuiving zich heeft voltrokken: *tijd* > *Zeit*, *water* > *Wasser*, *maken* > *machen*, *daad* > *Tat* enz. De Rijnfrankische versie van de Tweede Klankverschuiving zet zich algemeen gesproken af van de Zuid-Duitse dialecten door de afwezigheid van de affricaten *pf-* en *kch-* en het behoud van /p/ en /k/ in alle sterke posities, te weten anlaut (*Paffe* voor *Pfaffe*),

geminaat (*appel* i.p.v. *Apfel*) en consonantclusters (*dorþ* i.p.v. *Dorf*). Aan de hand van archivalia is vast te stellen dat de grens tussen verschoven en onverschoven vormen in de loop der tijden geleidelijk aan ten gunste van de Hoogduitse vormen naar het noorden is opgeschoven. Vooral vanaf de dertiende eeuw is het Rijn- en Moezelfrankisch in versneld tempo toenemend verhoogduitst (Schützeichel 1960: 120-121), al komen tot op heden in de dialecten onverschoven vormen als *dorþ* 'Dorf' en *dat* 'das' nog tot over de Moezel voor. Ze blijken niet alleen te hebben standgehouden in onbeklemtoonde "*Kleinwörter*" of grammaticale woorden (Schützeichel 1976: 287-295), maar nog in tal van andere gevallen: *mutt*, *gemott* 'moest, ontmoeten', *tüsche* 'zwischen', *grötter* 'groter', *lot* 'laat (mij)', *kettelen* 'kitzeln', *toven* 'toeven', *Tife* 'teef', *Tippel* 'Zipfel' e.v.a. Op grond van de kaarten bij Venema 1997 ontstaat de indruk dat de klankverschuiving niet in het Midden-Rijnfrankisch kan zijn ontstaan, maar er langs de Rijn is geïmporteerd. Mogelijk is de klankverschuiving geboren in het zuidelijkste Rijnfrankisch en is ze vandaar met verschillende intensiteit naar het zuiden en het noorden uitgestraald. Een vrij recent literatuuroverzicht is te vinden in Venema (1997: 28 vv.).

Op grond van de archivalische vaststelling dat de klankverschuiving continu steeds meer terrein heeft veroverd en in het Rijnfrankisch de indruk geeft onafgewerkt te zijn gebleven, werd vroeger door tenoren als W. Braune, Th. Frings en W. Mitzka aangenomen dat het Rijnfrankisch de klankverschuiving later had doorgemaakt dan het Alemannisch en het Beiers. Schützeichel (1976: 187 en passim) heeft echter betoogd dat de Rijnfrankische dialecten de klankverschuiving niet hebben geïmporteerd, maar al in de Merovingische tijd zelfstandig hadden ontwikkeld.⁽⁸⁾ Schützeichels paradevoorbeeld (1976: 309, 337-380) is de term *staffulus regis* in de *Lex Ribuarica* uit de jaren 630. De term, die staat voor een stenen zuil of 'perron' als symbool voor de plaats waar de koning recht sprak, bewijst vol-

(8) Wat niet betekent dat de klankverschuiving door polygenese zou zijn ontstaan. In dat geval zou de klankverschuiving om het even waar in taaleilandjes moeten opduiken en zich niet als een compact geografisch blok manifesteren.

gens Schützeichel dat de klankverschuiving $p > ff$ zich in Keulen al in de eerste helft van de zevende eeuw had voltrokken.⁽⁹⁾ De Merovingische ouderdom van de klankverschuiving in *staffulus* wordt bevestigd door de klankstand van enkele andere Germaanse termen in de *Lex Ribuarica*. De woorden *bainberga* 'beenbeschermer' en *hariraida* 'leger-raid' vertonen in de diftong /ai/ een klankstand die na ca. 750 niet meer voorkomt. Het begrip *hariraida* is ook nog belangrijk omdat de intervocalische -d- er niet is verschoven tot *hariraita* (zie echter verder).

Schützeichel (1976: 414) noemt als tweede vroeg voorbeeld van de klankverschuiving in het Ripuarisch de naam van de Keulse muntmeester *Gaucemare* uit het begin van de zevende eeuw. Gelet op de vele namen met *Gautio-* in het Romaanse taalgebied, waar -tio op dat ogenblik assibileerde tot -tzo, is het echter onzeker of dit wel een geval is van de Duitse klankverschuiving $t > ts$.⁽¹⁰⁾

Eveneens karakteristiek voor de Rijnlandse Waaier zijn de dialectgeografische verschillen in de klankverschuiving van de stemhebbende dentaal /d/. Het aantal gevallen waarin /d/ naar /t/ verschuift, neemt af van zuid naar noord. Bepalend daarbij is de positie in het woord. In het zuidelijkste Rijnfrankisch (Weissenburg, Palts) is /d/ in alle posities verschoven behalve in de anlaut of wanneer hij gedekt wordt door een andere consonant (bv. *ald*, *under*). In het noordelijke Rijn- en Moezelfrankisch (Keulen, Metz) is /d/ enkel in de auslaut verschoven. In het gebied daartussenin overheerste in intervocalische positie aanvankelijk nog de onverschoven /-d-/, maar in de loop van de tijd heeft hij er plaats moeten maken voor /-t-/.

⁽⁹⁾ Behalve de vele latere toponymische attestaties van het woord die door Schützeichel (1976: 376-380) zijn verzameld, moet hier het Zuid-Limburgse *Herstappe* (12^e *Haristaplia*) worden vermeld, dat naast *Hermalle* (2x) en *Herstal* de zoveelste naam met *hari-* is in de omgeving van Luik. Het toponiem wijst op de aanwezigheid van een steen met een publiekrechtelijke functie (een mijlpaal, een gerechtssteen?). De oorspronkelijke betekenis van *stapel* is nog bewaard in ijsl. *stöpull* 'pilaar, pijler (van een brug)'.

⁽¹⁰⁾ Op grond van hoofdstuk 4 moet men ermee rekening houden dat de *Lex Ribuarica* met de verschoven vorm *staffulus* misschien geschreven is door een persoon met een Zuidrijnfrankische dialectachtergrond.

Deze toestand is geen ontwikkeling van de late middeleeuwen, maar dateert wellicht al uit de tijd van het ontstaan van de klankverschuiving. Dat valt af te leiden uit volgende tabel waarin een aantal Oudrijnfrankische dialecten uit de achtste en negende eeuw met elkaar worden vergeleken (naar Braune-Eggers 1987: 158-160; Braune-Helm 1962: 56-59):

		<i>Woord- begin</i>	<i>Woord- midden</i>	<i>Woord- einde</i>	<i>Theoretische naamvorm</i>
	Oudnederlands, Oudsaksisch	<i>d-</i>	<i>-d-</i>	<i>-d</i>	<i>*dorstadi > *dorastadi</i>
842	Nithard (Metz, Aken?) (Straatsburgse Eden)	<i>d-</i>	<i>-d-</i>	<i>-t</i>	<i>*dorstadi > *dorestat > *dorostat</i>
ca. 950	Biecht uit Mainz	<i>d-</i>	<i>-d-</i>	<i>-t</i>	
775-800	Isidorus-vertaling (Lotharingen; Metz?)	<i>d-</i>	<i>-d-</i> (194× intervocalisch) <i>-t-</i> (80× intervocalisch)	<i>-t</i>	
ca. 880	Ludwigslid (Metz?, Hucbald, St.-Amand?)	<i>d-</i>	<i>-d-</i> (overwegend) <i>-t-</i> (12×)	<i>-t</i>	
na 882	Biecht uit Lorsch	<i>d-</i>	<i>-t-</i> (overwegend) <i>-d-</i> (<i>deda, dādi, muodi</i>)	<i>-t</i>	<i>*dorstadi > *dorestat > *dorostat</i>
ca. 850	Otfrid v. Weissenburg	<i>d-</i>	<i>-t-</i>	<i>-t</i>	
800-50	Biecht uit de Palts	<i>d-</i>	<i>-t-</i>	<i>-t</i>	
9 ^e eeuw	Weissenburgse Catechismus	<i>t-</i> (25×) <i>d-</i> (10×)	<i>-t-</i> (99×) <i>-d-</i> (63×)	<i>-t</i>	
ca. 825	Oostfrankisch (Tatian)	<i>t-</i>	<i>-t-</i>	<i>-t</i>	

In de beide bronnen uit Weissenburg is te merken dat de klankverschuiving *d > t* al in de Oudhoogduitse periode langzaam naar het noorden opschuift. Die tendens is ook af te lezen uit de schuchtere inlautende *-t-*vormen in de Isidorus-vertaling en het Ludwigslid.

Aangezien de sporen van de expansie al in het Oudhoogduits zijn vast te stellen, mag worden aangenomen dat /d/ in het gehele Rijnfrankisch, behalve de zuidrand, bij het begin van de

klankverschuiving enkel in de auslaut tot *-t* verschoof, maar in anlaut en inlaut voorlopig behouden bleef. Op grond van die inzichten is het mogelijk een aantal zeer vroeg overgeleverde vormen van de naam Dorestad preciezer te lokaliseren.

Aangezien /-d/ in de auslaut in het hele Rijnfrankisch, mischien met uitzondering van Aken (zie verder), de klankverschuiving onderging, kunnen de vele attestaties van *Dorestad* met auslautende *-d* niet uit dat gebied afkomstig zijn. In principe zijn vormen met die klankstand bijgevolg afkomstig uit het Oudnederlandse of het Oudsaksische taalgebied. Problematisch is evenwel dat het lexem daar **stadi* was en niet **stad*, althans in het westelijke Middelnederlands (zie 3.1). In het Middelnederlands beoosten Schelde evolueerde **stadi* in samenstellingen regelmatig tot *-stad*: *hofstad*, *molenstad*, *bedstad*, *wijerstat* enz. (Van Loon 2000: 211-230).

Tot die onverschoven voorbeelden zijn de vele attestaties te rekenen waar *-stad* een gelatiniseerde uitgang heeft gekregen zoals *Dorestad-us*, *Dorestad-o*, *Dorestad-um*. Deze attestaties zijn inderdaad vrijwel allemaal afkomstig uit Oudnederlands taalgebied of uit onmiddellijke aangrenzende zones: Nijmegen (2×), Utrecht, Herstal, Aken (de *Annales Bertiniani*), Vlaanderen (*Vita Anskarii* van Rimbert)(zie 2.3). Volgens verwachting vindt men de niet-verschoven *-d* ook in het gelatiniseerde *Dorstada* van de Angelsaks Alcuinus en in 938 *Dorstadii* in een keizersdiploma uit het Nederduitse Dahlum.⁽¹¹⁾ In beide laatstgenoemde gevallen, net zoals bij de West-Vlaming Rimbert van Torhout, verwacht men echter in plaats van het lexem **-stad* wel *-stede*.

De onverschoven *Dorestad*-vormen worden echter ook aange troffen in bronnen waar men dat niet verwacht.

De 9^e-eeuwse *Annales Bertiniani* spellen de naam over de jaren 835-861 in totaal achtmaal met *-d* (acc. *Dorestadum*, abl. *Dorestado*) naast eenmaal *Dorestatum*. De annalen werden ondanks hun naam niet in St.-Omer geschreven, maar in de

⁽¹¹⁾ De *-t* van *Dorstet* in de *Vita Bonifatii* door de Angelsaks Willibald is toe te schrijven aan het feit dat Willibald (en Bonifatius) in het zuiden van Duitsland (Eichstätt) werkzaam was en dat bijna alle handschriften uit Zuid-Duitsland afkomstig zijn.

omgeving van het keizerlijke hof. Het eerste deel werd geschreven in Aken onder toezicht van de aartskapelaan van Lodewijk de Vrome, Fulco van Reims. Het deel over de jaren 835-861, waarin de *Dorestad*-vermeldingen voorkomen, is van Prudentius, alias Galindo, Spanjaard van afkomst en bisschop van Troyes, die eveneens aan de paltsschool van Aken verbonden was (Grat 1964: V-IX, L). De enige *Dorestatum*-attestatie staat geïsoleerd in het derde en laatste deel van de annalen over de jaren 861-82, dat niet meer in Aken, maar door Hincmar van Reims werd geschreven. Mogelijk nam Hincmar de vorm uit andere annalen over. De *Annales Bertiniani* bevatten samen met de muntinscripties het grootste aantal vermeldingen van de naam Dorestad, wat wijst op het grote belang dat het emporium voor de Karolingen had. Het feit dat de annalen, die gelden als de voortzetting van de officiële rijksannalen, *Dorestad* systematisch met auslautende *-d* spellen, kan erop wijzen dat dit ook de taalvorm was aan het Karolingische hof te Aken. Het zou betekenen dat vroegmiddeleeuws Aken niet aan de Hoogduitse klankverschuiving heeft deelgenomen en dialectgeografisch nog op een Nederfrankisch standpunt stond. Ook vandaag nog loopt de Benrather-lijn, die de isofonen van *maken* en *machen* scheidt, slechts even ten noorden en westen in een boog om de stad heen. De keizerstad is dus mogelijk pas in de post-Karolingische tijd gaan verhoogduitsen. Misschien zijn de sporen daarvan nog te zien in de oorkonden van het Marienstift, de Dom van Aken. Enkele toponiemen in de buurt worden in deze oorkonden nog vermeld met onverschoven vormen: *Sinzig* (bij Ahrweiler): 1192-1225 *Sinceke* (4×), *Sinzeke*; *Richterich* (in het noorden van de huidige stad): 1166 *Ricterka*, 1173 *Riterka*; *Steinsträß* (in Richterich): 1224 *Steinstraten*.

Bevestiging voor die veronderstelling is te vinden in de *Annales Mettenses priores*. Deze eveneens 9^e-eeuwse annalen hebben de onverschoven vorm *Dorestadum*, hoewel men in het Moezel-frankische Metz in de auslaut *-t* verwacht. De annalen blijken echter niet in Metz te zijn geschreven, maar omstreeks 806 in het klooster Chelles (bij Parijs) onder het toezicht van Gerberga, de zuster van Karel de Grote. Ook hier lijkt de

auslautende *-d* van *Dorestad(um)* de klankstand te weerspiegelen van de Karolingische hoftaal en van het West-Frankisch.

De voorkeur voor de niet-verschoven auslautende dentaal in de Karolingische hoftaal valt vooral op in bronnen die uit de directe omgeving van Karel de Grote komen en op zijn naam werden uitgevaardigd. De oorkonden van Karel de Grote spellen de naam steeds met auslautende *-d*: 777 *Dorestado*, *Dorestad*, 779 in *Dorstade*, 815 *Dorestado* (uit Aken). Ook munten met zijn naam hebben vaak *-d* (768-81 *Dorstad*).

Voortgaand op de spellingen van de naam *Dorestad* lijkt het erop alsof de Karolingische hoftaal onder Karels opvolgers steeds sterker onder de invloed van de Hoogduitse klankverschuiving is komen te staan.

De talrijke *Dorestad*-munten van Lodewijk de Vrome (†840) en Lotharius I (†855) hebben allemaal het opschrift *DOR|ESTA|TVS*. Eigenaardig is evenwel dat het merendeel van deze munten gevonden is in Friesland (kaart Berghaus 1986: 80). De taalkundige tegenstrijdigheid verdwijnt echter gedeeltelijk doordat is vastgesteld dat er na 864, volgens sommigen zelfs al in 834 na de eerste Noormanneninval, in Dorestad geen muntatelier meer was en dat de talrijke *Dorestatus*-munten van Lotharius I elders werden geslagen (Berghaus 1986: 79). De *Dorestat*-munten werden omstreeks 825 tot zelfs in Haithabu (Schleswig-Holstein) nagebootst (Lebecq 1983: 62).

Ook het Oudhoogduits van de Straatsburgse Eden van 842, die werden opgetekend door Nithard, langs moederszijde een kleinzoon van Karel de Grote en wellicht geboren en opgegroeid in Aken, staat reeds op een zuidelijker standpunt, maar is nog steeds Rijnfrankisch: /d/ blijft intact in an- en inlaut (*dage*, *duo*, *godes*, *frammordes* 'voorwaarts') en is enkel in de auslaut verschoven (*got*). De eden zijn wellicht gesteld in de taal die aan het Karolingische hof werd gesproken, maar het is onbekend of Nithard hiermee het Duits van zijn achterneef Karel de Kale weergaf of dat van hemzelf. Van Karel de Kale zijn munten bekend met *-d* in auslaut (843-877 *Dorstado*), wat wel overeenstemt met de klankstand gebruikelijk onder Karel de Grote, maar niet met de klankstand van de Straatsburgse

Eden. De enkele andere Germaanse woorden die Nithard in zijn *Historiae* neerschreef (ed. Pertz 1828), vertonen een zuidelijker klankstand dan de *Dorestad*-vermeldingen uit de tijd van Karel de Grote: *Hammolant* (Hamaland), *Teotonis villam* (Diedenhofen, Thionville), naast ook *teudisca lingua*. Oorspronkelijke /t/ is er echter in alle posities verschoven: *Strazburg*, *Elisazam* (Elsass), *Zabarnam* (Zabern, Savernes), *lazzi* 'laten, *serviles*'. Het lijkt geen twijfel dat Nithard ook *Dorestat zou hebben gespeld, mocht hij de naam in zijn *Historiae* hebben vermeld.

In koningsoorkonden uit latere tijd, toen *Dorestads* bloeiperiode voorbij was, komt de naam nog bijna uitsluitend met de verschoven vorm op *-t* voor: 919 *Dorestato* (Hendrik I), 948 *Dorsteti* (Otto I), 1057 *in ripis Dorestatii* (Hendrik IV) (MGH DH IV, 13). Deze Duitse vorsten gaven duidelijk de voorkeur aan verhoogduitse namen, ook voor Nederduitse plaatsnamen (zie daarover 3.2.1). Om die reden is het best mogelijk, zoals Sloet heeft verondersteld, dat de oorkonde van koning Hendrik I uit 919 in het Gelderse Elst zou zijn uitgevaardigd, ook al heeft die oorkonde de gedeeltelijk verhoogduitse naamvorm *in Dorestato* (DB 330; MGH DK I: 62).

3.2.2.2. De naam *Dorestat* in de Merovingische tijd

De voorkeur van de Vroegkarolingische Akense hofkringen voor de spelling *Dorestad* met onverschoven *-d* contrasteert bijzonder opvallend met de spelling *Dorestat* met verschoven *-t* op de vele munten uit de Merovingische periode. Die vaststelling is belangrijk omdat ze direct verband houdt met het ontstaan van *Dorestad* zelf.

De attestaties met de vorm *Dorestat* of gelatiniseerd *Dorestat(us)*, *Dorestat(um)*, waarin /d-/ behouden blijft in de anlaut, maar verschoven is in de auslaut, horen dialectgeografisch thuis in het Rijn- en Moezelfrankisch. Wegens het ontbreken van attestaties met inlautende /-d-/ (zie echter verder), is het echter niet mogelijk nader te specificeren of de *Dorestat*-vormen thuishoren in het Ripuarisch (Keulen), het Moezelfrankisch (Trier,

Metz), het noordelijke (Mainz, Frankfurt) of het zuidelijke Rijnfrankisch (Weissenburg, Lorsch, Straatsburg). Al deze dialectgroepen hebben wel vanaf het begin in meerdere of mindere mate deelgenomen aan de Hoogduitse klankverschuiving in gevallen als *ik* > *ich*, *maken* > *machen*, *watar* > *wazzzer*, *tijd* > *Zeit*, *open* > *offen*, maar niet of slechts gedeeltelijk bij andere fonemen.

De benaming *Dorestat* lijkt dus ontstaan te zijn in een gebied dat grosso modo gesitueerd ligt tussen Keulen, Metz en Worms. Dat houdt in dat de Merovingische muntmeesters Rimoaldus en Madelinus, die op hun munten de naam *Dorestat* steeds met ausloutende *-t* spellen, uit dat gebied zouden komen. Het zou dan ook niet verwonderen indien de monetarius Madelinus, die bekend is van een munt uit *Bodesio Vico*, het huidige Vic-sur-Seille ten zuidoosten van Metz, identiek is met de gelijknamige muntmeester die werkzaam was in Maastricht en Dorestad (zie ook 4.2).⁽¹²⁾ Een herkomst van Madelinus en Rimoaldus uit de streek rond Aken lijkt wel uitgesloten. De attestaties van de naam *Dorestad* in documenten die tot stand kwamen in de directe omgeving van de “*sedes prima Franciae*”, zoals Nithard Aken omstreeks 843 noemt (ed. Pertz 1829: 668), hebben de klankverschuiving in de auslout immers niet (zie 3.2.2.1). Een gelijkaardige conclusie dringt zich op voor de overigens onbekende bisschop Theutbertus, die aan het eind van de achtste eeuw bisschop van Dorestad wordt genoemd: *iste codex est Theutberti episcopi de Dorostat*. Ook de tussenvocaal *-o-* is typisch voor een Oudhoogduitse schrijver (zie 2.2).

De herkomst van de muntmeesters Madelinus en Rimoaldus (?) kan zo mogelijk nog preciezer worden afgebakend aan de hand van de vormen *Dorostate* en *Dorostati* op enkele van hun munten. Deze vormen bevatten mogelijk nog de Vooroudhoogduitse nominatief *stati* en in dat geval een verschoven *-t-* in intervocalische positie. Hetzelfde geldt voor de attestaties *castro Duristate* (datief) in de *Continuatio* van de Fredegarius-kroniek en *sub Dorostate* en *Dorostates* (nomin.) bij de Kosmograaf van

⁽¹²⁾ Een muntmeester Madelinus is daarbuiten nog slechts bekend van een munt uit Famars (bij Valenciennes) (Felder 2003: 245, 480).

Ravenna, beide uit het begin van de achtste eeuw. Intussen zijn nog meer munten gevonden met de vorm *Dorestate*, onder meer in Borsbeek (Lafaurie 1967: 198). Indien deze attestaties een intervocalisch verschoven *-t-* bevatten, wijzen ze op een herkomst uit het Zuid-Rijnfrankisch.

Binnen de Rijnlandse Waaier is er een belangrijke isofoon tussen de eigenlijke Rijnfrankische dialecten, waar */-d-/* intervocalisch niet verschoof, en het zuidelijke Rijnfrankisch, waar dat wel het geval is (zie tabel). Het verschil is nog steeds merkbaar in plaatsnamen. Tegenover 893 (kop. 1222) *Stedeheym* (= *Niederstedem*) en *Houstededen* (= *Hosten*) in de Zuid-Eifel staat met verschuiving 835 *Stetin* (= *Stetten*) in de Pfalz. Het is dus mogelijk dat een zeldzame attestatie met een niet-verschoven inlautende *-d-*, zoals het in origineel overgeleverde 779 *Dorstade*, afkomstig is uit het Ripuarisch (Keulen) of het Moezel-frankisch (Trier), en niet noodzakelijk uit het Nederfrankische taalgebied. Een nog ouder voorbeeld is te vinden in het begrip *hariraida* 'leger-raid' in de *Lex Ribuaria* van omstreeks 630 (Schützeichel 1976: 337-380). Het woord vertoont in tegenstelling tot *staffulus* in hetzelfde document geen verschuiving van de intervocalische *-d-* tot **hariraita*, zoals ook te verwachten is in het Ripuarisch en aanvankelijk in het Noord-Rijnfrankisch.

In het zuidelijkste Rijnfrankisch (Palts, Saarland, Straatsburg, Lorsch) blijft */d-/* alleen in de anlaut onverschoven. Indien de attestaties op *-state* een intervocalische Oudhoogduitse *-t-* bevatten, was dat dus mogelijk het thuisland van de muntmeesters Madelinus en Rimoaldus en van de informanten van de Kosmograaf van Ravenna en de Continuator van de *Fredegarius*-kroniek. De opdrachtgever van deze kroniek, die in toenmalig Boergondië werd geschreven, was hertog Childebrand van Boergondië (ca. 678-751), een zoon van Pippijn van Herstal en broer van Karel Martel. Gelet op zijn Nederfrankische herkomst is het wel niet waarschijnlijk dat de verschoven vorm *Duristate* door hem werd bedacht.

De klankstand van de *Dorestate*-vormen vertoont de grootste overeenkomst met die van Zuidrijnfrankische documenten (zie tabel) als de Biecht uit de Palts, de Biecht uit Lorsch en de

Annales Xantenses (die in Lorsch werden geschreven; zie 2.1). Ook de overeenkomst met de taal van het Evangeliënboek van Otfrid van Weissenburg is frappant, maar het is de vraag of Otfrid, die zelf zijn dialect “*thiu frenkiska zunga*” noemt, wel uit de buurt van Weissenburg afkomstig was. De klankstand van Otfrids Evangeliënboek verschilt immers van die in de oudste oorkonden van Weissenburg, waarin plaatsnamen met intervocalische *-d-* en *-t-* door elkaar voorkomen: *radolfesdorpf* = *ratolfesdorf* = *radolfesdorf* = *ratoiluesthorph*, *buadinheim* = *buetinheim* enz. (ed. Zeuss 1842: passim). Het is uiteraard denkbaar dat Otfrids taal omstreeks 850 een al verder verhoogduitst stadium van de klankverschuiving vertegenwoordigt, aangezien de genoemde plaatsnamen ruim een eeuw vroeger zijn opgetekend. In elk geval lijken de schrijvers van de *Dorestate*-spelling uit een zuidelijker Rijnfrankisch dialect afkomstig te zijn dan Weissenburg.

De *Dorestate*-attestaties van de muntmeesters Madelinus en Rimoaldus zijn in een breder kader ook van belang voor onze kennis van de Hoogduitse klankverschuiving. De oudste sporen van de Oudhoogduitse klankverschuiving worden gedateerd omstreeks 600. De runeninscriptie *idorīh* (een persoonsnaam?) op de speerspits van Wurmlingen (Baden-Württemberg), die met de verschuiving *k > h* als het oudste spoor van de Duitse klankverschuiving wordt beschouwd, wordt gedateerd tussen 550/60 of 600/620 (Nedoma 2004: 281-288). De klankverschuiving bij de stemhebbende dentalen kwam ten vroegste op gang in de zevende eeuw. Uit het begin van de zevende eeuw zijn er in het Alemanisch en het Beiers nog duidelijke sporen van een niet-verschoven /d/ in an- en inlaut (Braune-Eggers 1987: 88-89):

- ca. 611 *Vodano* ‘aan Wodan’ (Bregenz, Oostenrijk)
- 600-650 *Wōdan* (runeninscriptie uit Nordendorf, Beieren)
- 650-700 *Danilo* (runeninscriptie; een naam die later verschijnt als *Tenilo*) (Balingen, Tübingen)⁽¹³⁾

⁽¹³⁾ Andere nog niet verschoven vormen in het Zuid-Duits zijn 614 *Strateburgo* ‘Straatsburg’ en 704 *Virteburh* ‘Würzburg’. Ze kunnen echter in de kanselarijtraditie hebben overleefd (Haubrichs 1987: 1356-58). Dat geldt echter wel

De *Dorestat*-munten van Madelinus, die volgens Pol (2001: 94) dateren uit de periode 635-640, en die van Rimoaldus, die zelfs nog iets ouder worden geacht, behoren daarmee totaal onverwacht tot de oudste getuigenissen van de Hoogduitse klankverschuiving. Indien de *Dorestate*-attestaties een intervocalisch verschoven *-t-* bevatten, zou dat zelfs betekenen dat de Hoogduitse klankverschuiving in het Zuidrijnfrankisch ouder is dan in het Alemannisch en het Beiers, zoals vroeger reeds, maar dan om cultuurhistorische redenen, werd verondersteld door A. Bach (1965), H. Paul, H. Moser e.a. (1969), echter niet door Schützeichel (1976: 420). Het oudste voorbeeld daarvan zou dan paradoxaal genoeg geleverd worden door een plaatsnaam uit de Nederlanden.

4. Het historische argument

4.1. DORESTAT EN DE AUSTRASISCHE CONNECTIE

Op grond van de Oudhoogduitse kenmerken van de overgeleverde vormen had ik in 2000 (Van Loon 2000: 197) in een

niet voor enkele Zuid-Duitse runeninscripties, die onafhankelijk van elkaar nog allemaal duidelijk onverschoven vormen vertonen: *mik* 'mich', *bik* 'dich', *ik* 'ich', *writu* 'ik schrijf', *riss*, *wrote*, *wraet* 'schreef'. Haubrichs beschouwt ook die echter als archaïserende vormen. Het lijkt er veeleer op dat ze aanzienlijk ouder zijn dan tot dusver is aangenomen. De voorwerpen waarop de runeninscripties zijn aangebracht, dateren typologisch inderdaad reeds uit de jaren 520-600 (Stein, in Haubrichs 1987: 1396-98). Het belangrijkste argument voor een datering van de klankverschuiving in de tweede helft van de zesde eeuw is de naam van de Alemannische hertog *Boutilinos* omstreeks 565-582, die in andere bronnen uit de zesde eeuw (o.m. Gregorius van Tours) verschijnt als *Bucceleus*, *Bucellinus* of *Bucilinus*. N. Wagner (1977) ziet in de geassibilerde vormen de sporen van de Duitse klankverschuiving. Hij beschouwt de naam als een afleiding van het naambestanddeel *Burg-*, dat later vaak voorkomt bij de hertogen van Schwaben. Hoewel Wagners hypothese vrij algemeen wordt aanvaard (o.a. door Schützeichel 1976; Haubrichs 1987: 1354, 1365), is ze niet zonder bezwaren. De affricaat /ts/ kan niet het product zijn van een klankverschuiving van een gutturaal en dus niet van het veronderstelde naambestanddeel *Burg-*. Namen als *Buccio*, *Buccius*, *Buccinius*, *Bucilius* zijn daarentegen goed bekend uit de Romeinse tijd (Schulze 1904). Er moet dus ernstig rekening worden gehouden met een Gallo-Romaanse vlevorm op *-lenus*.

eerste analyse verondersteld dat de naam *Dorestad* moest gegeven zijn door personen met een Rijn- of Moezelfrankische dialectachtergrond. Gelet op het tijdskader kwamen daarbij meteen de Arnulfingen en de vroegste Karolingen in beeld. Quak (2004: 257) achtte mijn hypothese interessant, maar behalve om taalkundige ook om historische redenen twijfelachtig. Hij wees erop dat de naam *Dorestad* al verschijnt op munten uit de zevende eeuw, toen de Karolingen nog niet zo'n uitgebreide territoriale macht hadden dat ze Middelfrankische namen aan verafgelegen plaatsen konden geven. Hij betwijfelde ook of het Middelfrankische dialect bij de Merovingen wel zo belangrijk was.⁽¹⁴⁾

Quaks twijfels over mijn hypothese kunnen niet alleen door bijkomende taalkundige argumenten worden weggenomen, zoals in de vorige hoofdstukken is gebeurd, maar ook door de historische feiten.

De grootscheepse archeologische campagnes die in de jaren 1920-30 door Holwerda en in 1967-80 door van Es en Verwers in Wijk-bij-Duurstede werden uitgevoerd, hebben aangetoond dat de groei van Dorestad tot belangrijkste haven en muntplaats van de Karolingische tijd in enkele zeer snel opeenvolgende fasen is verlopen waarbij de aanlegsteigers steeds verder in de verlandende (Oude) Rijn werden verlengd, zoals geïllustreerd in de schematische tekeningen van Van Es & Verwers (1986; Lebecq 1983: 157-58, naar van Es 1980). De snelle groei van deze stad, die treffend met de levensduur van een paddenstoel is vergeleken, ging in de zevende eeuw gepaard met voortdurende politieke machtswisselingen, waarbij de strategisch gelegen plaats nu eens in Frankische, dan weer in Friese handen was.

De opkomst van Dorestad ten opzichte van het oude nabijgelegen Utrecht vertoont veel gelijkenis met een ontwikkeling die ook elders in Noord-West-Europa is waar te nemen. In de late oudheid verlegde het zwaartepunt van de verre handel en

⁽¹⁴⁾ “*Der Name erscheint schon auf Münzen aus dem 7. Jhd., als die Karolinger noch nicht so mächtig waren, dass sie mittelfränkische Ortsnamen geben konnten. Und ob für die Merowinger die mittelfränkische Mundart eine solche Bedeutung hatte, scheint fraglich*”.

voor grote transporten zich van landinwaarts gelegen Romeinse steden naar handelsplaatsen aan de rivieren (Verhulst 1999: 2; Van Loon 2000: 131). In *Germania Inferior* verplaatste de commerciële en bestuurlijke activiteit zich van de oude bisschopsstad Tongeren naar Maastricht aan de Maas, iets later ook naar Luik en Hoei. In *Belgica Secunda* zien we gelijkaardige verschuivingen van de oude bestuurscentra en wegenknooppunten naar plaatsen aan de Schelde: van Bavay naar Cambrai, van Famars (*Fanum Martis*) naar Valenciennes, van Kassel naar Doornik. Iets gelijkaardigs gebeurde met enkele eeuwen vertraging in Dorestad, dat commercieel de rol van het oude *Traiectum* overnam en Utrecht omstreeks 800 vermoedelijk zelfs kortstondig overvleugelde (Petri 1958: 262-63), ook als religieus centrum. Mensen uit Scandinavië kwamen in de negende eeuw naar Dorestad om er zich te laten dopen, zoals blijkt uit het verhaal in de *Vita Anskarii* over de Zweedse christin *Catla* (het vrouwelijk van de Oudnoorse voornaam *Ketill*) (voor een vertaling zie *Spiegel Historiae* 1978: 195, 246). Veelzeggend is ook de vermelding van een *Theuberti episcopi de Dorostat* aan het eind van de achtste eeuw (Künzel e.a. 1989).

In geschreven bronnen verschijnt de naam Dorestad pas voor het eerst vanaf 670. De Kosmograaf van Ravenna beschrijft in de jaren 670-690 *Dorestates* als *patria* van de Friezen, wat bevestigd wordt door de *Vita S. Wilfridi*, die vermeldt dat rond dezelfde tijd *Aldgisl* koning van de Friezen was (en dus ook in Dorestad heerste). Een goede halve eeuw later vermeldt de *Continuator* van de Fredegarius-kroniek (ca. 750) dat in het jaar 695 Pippijn II van Herstal de Friese hertog Radbod, in het Fries *Redbad*, in *Duristate* versloeg. Volgens sommige archeologen (op den Velde e.a. 1984: 136), die hierin echter niet worden gevolgd door Grierson (1986: 186-87), lijkt er tussen ca. 690 en ca. 725 in Dorestad een recessie te zijn geweest die verband zou houden met de voortdurende strijd tussen de Pippiniden en koning Radbod. Volgens het 8^e-eeuwse *Liber Historiae Francorum* kreeg Radbod de controle over Dorestad opnieuw in handen. Men neemt meestal aan dat dit gebeurde na de dood van Pippijn in 714, maar misschien gebeurde het al in 711, nadat

Radbod zich verzoend had met Pippijn blijkens het huwelijk van zijn dochter Theutsinda met Pippijns zoon Grimoald (Lebecq 1978: 59).⁽¹⁵⁾ Na Radbods dood in 719 kwamen Dorestad en in 734 geheel Friesland door toedoen van Karel Martel definitief onder Frankische controle (Wood 1994: 296).

Ook de archeologische opgravingen wijzen uit dat de massale aanleg van de aanlegsteigers en plankieren pas begon omstreeks 675, op een ogenblik dat de nederzetting volgens de Kosmograaf van Ravenna en de *Vita Wilfridi* nog in Friese handen was (Lebecq 1983: 157-58). In de lange periode tussen ca. 620 en 675 waren de aanlegsteigers vrijwel onbestaande of toch aanzienlijk korter dan die uit de Karolingische tijd. Het zou echter verkeerd zijn de lengte van de houten plankieren rechtevenredig te achten met de omvang van de handelsbedrijvigheid. Een verlenging van de steigers was immers niet nodig zolang de schepen vlakbij de oever konden aanmeren.

De numismatiek laat immers een geheel ander beeld zien dan de teksten (op één na) en de archeologie. De oudste munten die te Dorestad werden geslagen, zijn gouden Merovingische *trientes* van de muntmeesters Rimoaldus en Madelinus (Grierson & Blackburn 1986: 137). Na ca. 650 worden gouden munten niet meer geslagen⁽¹⁶⁾ en vindt men nog slechts Friese *sceatta's* en Karolingische zilverdenieren, die vooral dateren uit de achtste eeuw (Wood 1997: 299; Grierson & Blackburn 1986: 151; Lebecq 1983: 149-154, 164-89). De gouden *trientes* tonen aan dat Dorestad reeds in het eerste kwart van de zevende eeuw een bloeitijd moet hebben gekend en dat het toen niet in Friese, maar in Austrasische handen was.

De bevindingen van de numismatiek worden bevestigd door één enkele tekstbron van ongeveer 125 jaar later. In een brief

⁽¹⁵⁾ Radbod moet een gevreesde tegenstander zijn geweest. Hij wordt in de (uitsluitend) Frankische bronnen eenparig beschreven als *atrox*, *crudelis*, *immitis* 'wild', en beticht van *multa injusta*, *malitia*, *obvia superba* en *tanta stultitia*. Zijn dood in 719 werd zelfs bejubeld ((Lebecq 1978: 59, 61).

⁽¹⁶⁾ Felder (2003: 123, noot 551) neemt nog goudmuntingen aan in Marseille na 670, maar dat staat los van de ontwikkelingen in N.-W.-Europa. In Italië en Byzantium bleven gouden munten immers in gebruik (Prou 1896: XXX).

aan paus Stephanus uit 753 (ed. Tangl 1916: 235-36) herinnert Bonifatius, de Apostel van Duitsland, eraan dat koning Dagobert eertijds het *castellum* Utrecht aan de bisschop van Keulen had geschonken met de opdracht van daaruit de Friezen te evangeliseren (zie verder 4.2). Bonifatius doelt daarmee op Dagobert I en niet op Dagobert II. Deze laatste moet wegens zijn lange gedwongen afwezigheid in Ierland en zijn zeer korte regering (673-676) immers niet krachtig genoeg worden geacht om weerwerk te hebben kunnen bieden aan de Friese koning *Aldgisl*, die volgens de *Vita Wilfrithi* omstreeks 675 Friesland (en dus ook Dorestad) in handen had (Wood 1997: 298). Dagobert I (603-639) daarentegen staat bekend als de laatste grote Merovingische koning. Hij werd in 623 door zijn vader Chlotharius II aangesteld tot koning van Austrasië en werd in 629 koning van het hele rijk.

Ook Verhulst (1999: 27-28) heeft uit de numismatische gegevens geconcludeerd dat er in de periode 625-650 een verhoogde aanwezigheid van de Pippiniden in Dorestad is waar te nemen, zoals te zien aan de aantallen muntmeesters die vóór ca. 650 zijn overgeleverd: acht in Hoei, twaalf in Maastricht tegenover twee in Dorestad.⁽¹⁷⁾ Opvallend is dat beide muntmeesters van Dorestad, *Madelinus* en *Rimoaldus*⁽¹⁸⁾, ook in Maastricht werkzaam waren (Lebecq 1983: 51-53; Verhulst 1999: 27). Maastricht fungeerde dus duidelijk als bruggenhoofd naar Dorestad.⁽¹⁹⁾

Van deze muntmeesters is behalve hun naam niets bekend. Een muntmeester Madelinus is nog bekend van een munt geslagen in *Bodesio Vico* (Vic-sur-Seille, bij Metz) en een in Famars (Valenciennes). Op grond van wat hierboven is uiteengezet (zie 3.2.2.2) en zoals ook verder nog zal blijken, is er alle reden toe

⁽¹⁷⁾ Het is intrigerend dat *Dorestad*-munten zowat overal zijn gevonden, maar niet langs de Maas (Lebecq 1983: 63-64), al lagen ook daar belangrijke centra als Hoei, Namen en Dinant.

⁽¹⁸⁾ Prou (257-269) vermeldt echter geen *Rimoaldus* te Dorestad, maar enkel in Maastricht. De literatuur is daarover ver van duidelijk.

⁽¹⁹⁾ Tot in de 19^e eeuw werden de *Triecto*-munten niet aan Maastricht, maar aan Utrecht toegeschreven (Pol 2001: 92).

om aan te nemen dat de Madelinus van *Bodesio* dezelfde is als de muntmeester Madelinus uit Maastricht en Dorestad.

De gegevens over *Rimoaldus* zijn minder zeker, ook al wegens de onduidelijke beschrijvingen van zijn munten in de literatuur (zie ook voetnoten 18 en 20). Wegens de grote naamsgelijkenis en de gebrekkige spelling van muntopschriften (zie de spellingen van *Dorestat* in 2.1) is hij misschien gelijk te stellen met de muntmeester *Grimoaldus*, van wie omstreeks 600 eveneens twee munten uit Maastricht bekend zijn (Felder 2003: 297, 401, 488-89).⁽²⁰⁾ Felder houdt *Rimoaldus* en *Grimoaldus* echter voor twee verschillende namen en personen, maar stelt anderzijds wel de (onontcijferbare) naam *AEVMOLD*, van wie een munt met het opschrift *Dorestate* bekend is, met *Rimoaldus* gelijk. Prou (1995: 267) leest de verhaspelde naam als *Eumolo*, en ook een lezing *Mumolo* is niet onmogelijk.

Gelet op de zeldzaamheid van de persoonsnaam en het feit dat het om generatie- én streekgenoten gaat⁽²¹⁾, rijst de vraag of de Maastrichtse muntmeester *Grimoaldus* (en eventueel dus *Rimoaldus*) niet identiek is met Grimoald (616-657), de zoon van Pippijn I van Landen die in 640/43 hofmeier van Austrasië werd en na een poging tot staatsgreep, waarbij hij zijn zoon Hildebert op de troon wou zetten, door Clovis II in 657 in Parijs werd terechtgesteld. De Pippinide Grimoald zou in die veronderstelling omstreeks 635 muntmeester in Maastricht (en dus mogelijk in Dorestad) zijn geweest. Is het toeval dat zestig jaar later een tweede Grimoald, een zoon van Pippijn II van Herstal, eveneens in Dorestad en Utrecht een belangrijke rol als pion van de Pippinidische politiek blijkt te spelen? Deze Grimoald, die naar zijn terechtgestelde oudoom werd vernoemd, werd ten teken van verzoening omstreeks 695-700 uitgehuwelijkt aan Theudsinda, de dochter van de Friese koning

⁽²⁰⁾ Felder (2003: 397) noemt nog een paleismunt met de naamopschriften *Grim(oa)ld noni(tarius)* en *Dacobert* (2× sic). Volgens hem gaat het om Dagobert II, die regeerde van 673 tot 676. Aangezien het een *triens* betreft, kan men zich afvragen of het niet om Dagobert I gaat. Ook de zeldzame naam *Grimoald* wijst in die richting.

⁽²¹⁾ Over die thematiek uitvoerig Van Loon, *Antroponymie* (t.v.), Hst. 6.1.7.2.

Radbod, die door Pippijn van Herstal rond 695 in Dorestad was verslagen.

Hoe verleidelijk die hypothese volgens de strenge naamgeingsgebruiken van die tijd ook is, ze is om sociale en taalkundige redenen minder aannemelijk. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat een telg uit de hoge grondadel het ambt van muntmeester zou hebben uitgeoefend. Voor zover we over de sociale status van muntmeesters iets weten, was die volgens Prou (1992: 11, LXXX-LXXXIV) over het algemeen niet hoog, maar konden zij wel tot alle mogelijke standen behoren, zowel tot die van de onvrijen als van de vrije mannen en waren sommigen zelfs zeer welstellend. Hun status moet echter in de periode 600-700 niet onbeduidend zijn geweest, omdat zij dan munten slaan in hun persoonlijke naam, wat tevoren en onder de Karolingen ondenkbaar was. Zadoks-Josephus Jitta (1961: 4, 13) acht hun sociale status belangrijk en vergelijkt hen zelfs met internationale bankiers. Ook taalkundig is een identiteit tussen de muntmeester en de Pippinide Grimoaldus niet vanzelfsprekend. De muntmeester *Rimoaldus* (indien hij althans in Dorestad heeft gemunt en indien hij identiek is met *Grimoaldus*) spelt *Dorestat* of *Dorestate*, wat wijst op een Rijnfrankische en in het tweede geval zelfs op een Zuidrijnfrankische dialectachtergrond (zie 3.2.2.2). De hofmeier Grimoald was als zoon van Pippijn van Landen en broer van Gertrudis van Nijvel daarentegen duidelijk van Nederfrankische afkomst, zodat hij de naam *Dorestad* wel niet met een verschoven *-t* zou hebben gespeld. Anderzijds mag dan weer niet uit het oog worden verloren dat Grimoalds moeder, *Iduberga*, afkomstig was uit de Moezelstreek, en dat haar vleinaam *Itta* mogelijk sporen vertoont van de tweede klankverschuiving (zoals *Oddo-Otto*, zie 3.2.1).

4.2. KUNIBERT VAN KEULEN

De pijlsnelle groei van Dorestad vanaf het begin van zevende eeuw kan niet los worden gezien van de belangstelling die de Austrasische koningen en hofmeiers, vooral koning Dagobert I en de Pippiniden, omstreeks dezelfde tijd voor dat gebied ten toon beginnen te spreiden, zoals het optreden van de

Maastrichtse muntmeesters Madelinus en (G)Rimoaldus in Dorestad bewijst. Een belangrijke stap in die ontwikkeling was de schenking door koning Dagobert I van het *castellum Traiectum* aan de bisschop van Keulen in een niet nader bekend jaar. De schenking is slechts bekend uit een merkwaardige brief van de H. Bonifatius aan paus Stephanus uit 753 (ed. Tangl 1916: 235-236). Bonifatius herinnert de paus eraan dat koning Dagobert eertijds aan de bisschop van Keulen het *castellum Traiectum* had geschonken met de opdracht de Friezen te bekeren. Bonifatius deelt in zijn brief aan de paus de naam van deze Keulse bisschop niet mee. Voor dat stilzwijgen had hij een duidelijk motief.

Bonifatius' brief is een klacht tegen de bisschop van Keulen, in zijn tijd Hildegard (†753), wiens naam hij duidelijk uit kiesheid echter niet noemt. Hij beklagt er zich over dat de bisschop van Keulen de bisschopszetel van Utrecht had geësurpeerd, hoewel koning Carloman (751-771) aan hem, Bonifatius, de toestemming had gegeven daarover te beschikken. Bonifatius stelt dat de bisschopszetel van Utrecht niet aan de bisschop van Keulen toekomt aangezien het de H. Willibrord was geweest die als bisschop van Utrecht de St.-Salvatorkerk had gebouwd en de oude verwoeste St.-Maartenskerk binnen het *castellum* had heropgericht en een groot deel van de Friezen had bekeerd. Om de paus te bewijzen dat de bisschop van Keulen niet de geschikteste persoon is om de Friezen te bekeren, herinnert Bonifatius de paus aan een vroegere bisschop van Keulen die ooit van koning Dagobert het *castellum Traiectum* had gekregen op voorwaarde dat hij de Friezen zou bekeren, maar die zich van die opdracht niet gekwetend had waardoor de Friezen tot Willibrords komst heidenen waren gebleven.

Bonifatius noemt ook die vroegere Keulse bisschop niet bij naam, maar het is duidelijk dat hij zijn pijlen richt op Kunibert, die van ca. 623 tot ca. 660 bisschop van Keulen was en ondanks Bonifatius' uithaal beschouwd wordt als een van de grote middeleeuwse bisschoppen van het aartsbisdom.

Over St.-Kunibert zijn we summier ingelicht dankzij zijn vita, die echter slechts bewaard is in handschriften van enkele eeuwen later. De oorspronkelijke vita dateert wellicht uit de

Karolingische tijd met als uiterste data 753 en 866. Een oudere vita en een heiligverklaring hebben wel nog niet bestaan aangezien Bonifatius zich in dat geval wel niet zo negatief over Kunibert had uitgelaten. De jongere limiet wordt bepaald door het bestaan van een St.-Kunibert-kerk in Keulen in 866 (zie verder). De vita werd pas voor het eerst kritisch uitgegeven door M. Coens (1929), die er zich terecht over verwonderde dat de vita ondanks haar historisch belang nooit de aandacht had verdiend van de uitgever van de *Monumenta Germaniae Historica*. Kuniberts vita steekt dan ook schril af tegen de grote aandacht die is besteed aan de vitae van zijn tijdgenoten Eligius, Amandus of Bavo. Intussen is de figuur van St.-Kunibert en zijn vita wel kritisch bestudeerd, voornamelijk door Ewig (1954) en H. Müller (1991), die de karige biografische informatie in de vita hebben aangevuld met gegevens uit andere bronnen. De biografische gegevens over Kunibert zijn van groot belang voor onze verklaring van de naam Dorestad en voor de vroegste geschiedenis van dit emporium.

Kunibert werd geboren omstreeks 590, tijdens de laatste regeringsjaren van Childebert II. Hij stamde uit een adellijk geslacht uit de Moezelstreek. Hij kreeg zijn opleiding aan de paleisschool van koning Theodebert II (596-612) te Metz, waar op dat ogenblik ook Arnulf verbleef, de latere bisschop van Metz en een van de stamvaders van de Karolingen. Kunibert werd al op jonge leeftijd aartsdiaken te Trier, werd raadsman van de Austrasische onderkoning Dagobert I en in 633 samen met een zekere *dux* Adalgisel regent voor Dagoberts driejarige zoon Sigibert III. Omstreeks 623 werd hij door toedoen van koning Dagobert benoemd tot bisschop van Keulen, een ambt dat hij gedurende ongeveer veertig jaar zou bekleden. Na de dood van Dagobert (639/640) vernieuwde hij zijn vriendschapsbanden met Pippijn van Landen en na diens dood in 640 met Pippijns zoon Grimoald, met wie hij omstreeks 646-650 de abdij van Stavelot-Malmédy stichtte (Müller 1991: 15). Grimoald werd na een staatsgreep in een Parijse kerker door Clovis II omgebracht. Zijn partijganger Kunibert zal vermoedelijk ook rond die tijd overleden zijn. Hij werd begraven in de

door hem gebouwde kerk van St.-Clemens in Keulen, die reeds vóór 866 naar hem werd genoemd (Müller 1991: 20).

Zoals de meeste bisschoppen van zijn tijd was Kunibert een pion van de rijkspolitiek en oefende hij ook het wereldlijk gezag uit in zijn bisdom. Dat laatste blijkt uit de territoriale aanwinsten waarmee hij het relatief kleine bisdom Keulen, dat beperkt was tot het territorium van de oude *Civitas Agrippensium* (Ewig 1954: 205), aanzienlijk uitbreidde. De schenking van het *castellum Traiectum* betekende niet alleen een uitbreiding van het bisdom met heel Nederland, maar was tevens een restauratie van het Frankisch gezag in Nederland, dat daar (wellicht) in de zesde eeuw verloren was gegaan. Bezitsaanwinsten voor de Keulse Kerk in Westfalen (Soest, Dinker) werden steunpunten bij de missionering en de inlijving van de Bructer en de Saksen in het Frankische rijk (Müller 1991: 12, 15). Kunibert was naar men vermoedt ook de drijvende kracht achter de opstelling van de *Lex Ribuarica* omstreeks 633/34, een variant van de oudere *Lex Salica*, waarmee het historische kerngebied van het bisdom institutioneel en juridisch verankerd werd in het Merovingische rijk (Müller 1991: 14, 21).

Kuniberts thuisland wordt op grond van zijn familiale patrimonium gelokaliseerd in het huidige Frans-Duits-Luxemburgse gebied tussen Moezel en Saar. Over zijn precieze geboorteplaats bestaat geen eensgezindheid. Volgens een lokale traditie werd hij geboren in Remich (Luxemburg), volgens een handschrift uit de 15^e eeuw in Zeltingen (*castello Celtanck*) bij Bernkastel (Coens 1929: 345). Zeker is dat hij erfgoederen bezat in het Saarlandse Kerlingen (873 *Crellingon*), dat genoemd is naar zijn vader *Crallo* (Coens 1929: 345, 351; Müller 1991) (zie bijgevoegde schetskaart). De naam *Crallo* wordt wel eens beschouwd als een voorloper van de naam *Carolus*, maar dat verband is taalkundig moeilijk hard te maken. Vermoedelijk is het een bijnaam, gevormd van ohd. *kral* 'klauw, haak, in het bijzonder van roofvogels' (Duits *Kralle*).⁽²²⁾ Kuniberts moeder wordt in de

⁽²²⁾ Over de problematiek van de vroegmiddeleeuwse bijnamen Hoofdstuk 7.4. in Van Loon (t.v).

vita *Regina* genoemd (ed. Coens 1929: 363). De persoonsnaam is in het Klassiek Latijn onbekend (Schulze-Salomies 1904, 1991: 620). Wellicht is het een Latijnse vertaling van een Germaanse vrouwen naam beginnend met het bestanddeel *Kuni-* 'roemrijk geslacht' (nog in Nederlands *kunne*), waarvan ook het woord *koning* is afgeleid. Wegens de formele gelijkenis met dit laatste woord mag worden verondersteld dat Kuniberts moeder *Kunigund* heette, naast *Kunihild* de meest frequente vroegmiddeleeuwse vrouwen naam met dit naambestanddeel. Kunibert zou dan zijn naam van moederskant hebben gekregen.

Het grondbezit van de familie was vooral gesitueerd in de streek tussen Trier en Metz. Het grensde ten westen aan een gebied (Verdun, Remiremont) waar vooral de Arnulfingen gegoed waren, en in het noorden aan Eifel en Ardennen, waar de Pippiniden hun huismacht hadden.⁽²³⁾ De allianties tussen deze machtige Austrasische families, waartoe ook de Saarfrankische familie van Kunibert behoorde, legden de grondslag voor de latere Karolingen.

Over Kuniberts afkomst uit het Moezelgebied zijn we dankzij zijn vita betrekkelijk goed ingelicht, maar over de rol die hij heeft gespeeld in de organisatie van zijn bisdom heel wat minder. Ewig (1954: 210, 224) noemt Kunibert de grote restaurator van de Keulse Kerk. Hij vermoedt dat het aanzienlijke Keulse grondbezit in het bisdom Trier (o.m. Kerlingen) op schenkingen van hem teruggaat en dat vele patrocinia in het bisdom Keulen die uit Trier overgenomen lijken te zijn, aan hem zijn toe te schrijven. Over de rol die hij in de geschiedenis van Utrecht en Nederland heeft gespeeld, is zo goed als niets bekend. Ewig (1954: 226) meent wel aanwijzingen te zien voor een actieve Keulse aanwezigheid in het gebied Xanten-Utrecht in de late zesde en vroege elfde eeuw, maar meer niet. Uit de venijnige brief van Bonifatius aan paus Stefanus uit 753 weten

⁽²³⁾ Een ander geslacht van grootgrondbezitters in dat gebied is dat van *Adalgisel qui et Grimo*, die bekend is gebleven door het testament dat hij in 634 maakte. Deze familie was vooral gegoed in de streek van Verdun, maar had ook bezit in Tholey (Saarland) en Hoesi.

we slechts indirect dat Kunibert van koning Dagobert het *castellum* Utrecht geschonken had gekregen, maar daar zijn opdracht zou hebben verwaarloosd. Het enige andere wat we nog expliciet weten is dat Kunibert in middeleeuws Utrecht als heilige werd vereerd (Coens 1929: 339).⁽²⁴⁾ Door het gebrek aan expliciete getuigenissen verwondert het niet dat Kuniberts naam in de omvangrijke literatuur over Dorestad nooit wordt genoemd. Er zijn nochtans aanwijzingen dat hij in tegenstelling tot Bonifatius' negatieve uitlatingen het Nederlandse Rijngebied allesbehalve heeft verwaarloosd.

Het is duidelijk dat koning Dagobert met de schenking van het *castellum* Utrecht aan de bisschop van Keulen niet louter religieuze, maar ook politieke en commerciële doelen voor ogen had. Dagobert is bekend van zijn vele schenkingen aan invloedrijke geestelijke persoonlijkheden, waarmee hij de materiële grondslag legde voor verschillende machtige abdijen. Zo schonk hij Solignac aan Eligius, Elnone aan Amandus, Rebais aan Audoinus, St.-Omer aan Audomarus (Wood 1993: 193; Müller 1991: 15). Ook de twee Gentse abdijen St.-Baafs en St.-Pieters werden door St.-Amandus opgericht met Dagoberts financiële steun, niet alleen om de streek te evangeliseren, maar ook om die politiek nauwer te binden aan het centrale gezag. De verwevenheid van politiek en godsdienst blijkt ook uit het feit dat deze dynamische kerkleiders met territoriaal gezag werden bekleed. Eligius werd bisschop van Noyon, Amandus van Tongeren-Maastricht, Audoinus van Rouen, Audomarus van Terwaan, dat trouwens als bisdom door Dagobert werd opgericht (Müller 1991: 12; Verhulst 1999: 19). In dat licht moet ook de schenking van het *castellum* Utrecht aan Kunibert worden bekeken. Het ligt voor de hand dat deze schenking op de een of andere manier in verband staat met de ontwikkeling van Dorestad als toegangspoort tot Friesland en het Rijnland en als

⁽²⁴⁾ Prou (1896: LXXIV) signaleert met verwijzing naar een afbeelding bij Gariel (plaat III, nr. 71) een Karolingische munt, gevonden in Wijk-bij-Duurstede, die op de achterzijde de naam draagt van een heilige, wiens naam echter niet ontcijferd kan worden. Is het St.-Martinus of St.-Kunibert?

draaischijf van de Noord-West-Europese handel. Mogelijk is Kunibert in zijn opdracht tot de uitbouw van Utrecht als geestelijk centrum bij de bekering van *Frisia Citerior* tekortgeschoten, zoals Bonifatius beweert, maar heeft hij zijn inspanningen vooral gericht op de uitbouw van Dorestad.

De numismatische gegevens, die op een eerste bloeiperiode van Dorestad in de jaren 625-650 wijzen, laten er weinig twijfel over bestaan dat de Keulse bisschop, wiens ambtstermijn liep van ca. 623 tot ca. 660, betrokken moet zijn geweest bij de uitbouw en de organisatie van Dorestad en dat mogelijk ten nadele van Utrecht. Dat blijkt alleen al uit het feit dat de Merovingische munt niet in het *castellum* Utrecht, maar te Dorestad werd gevestigd, en dat Dorestad in de Karolingische tijd ook als religieus centrum tot in Scandinavië bekend was (zie 4.1).

Men kan zich in dat verband ook afvragen of Kunibert (en niet Willibrord) niet de hand heeft gehad in de oprichting van de gouw Teisterbant, waarvan Dorestad blijkens de formulering *comitatus Testrabenti cum Dorestado* in de Karolingische *Annales Bertiniani* misschien wel de hoofdplaats was. Het graafschap Teisterbant wordt voor het eerst vermeld in 709 in een oorkonde voor de H. Willibrord. Het was gelegen in het gebied tussen Maas en Lek en vormde aanvankelijk het noordelijke deel van Texandrië (zie bijgevoegde kaart). Het werd in de vroege middeleeuwen van dat laatste afgesplitst en behoorde sindsdien tot het bisdom Utrecht en niet langer tot het bisdom Tongeren-Maastricht (Vannérus 1944: 415-417, met kaart achteraan).⁽²⁵⁾ De afsplitsing van Teisterbant ten gunste van Utrecht kan berusten op een akkoord van omstreeks 700 tussen Willibrord, de eerste bisschop van Utrecht, en bisschop Lambertus van

⁽²⁵⁾ Over vroegmiddeleeuwse gebiedsconflicten tussen Luik en Keulen zie Ewig (1954: 240-241). Ewig (1954: 218) wijst erop dat de bisschop van Luik als enige ontbreekt in de lijst met bisschoppen die Sigibert III met raad hadden bijgestaan bij de stichting van de abdij Stavelot-Malmédy omstreeks 646-650. Deze afwezigheid is wel niet toe te schrijven aan een conflict tussen Keulen en Luik, maar zou erop wijzen dat de bisdommen Keulen en Luik een tijdlang in een personele unie verenigd waren, zoals op naamkundige gronden wordt vermoed onder het episcopaat van Evergisil († vóór 594) (Ewig 1954: 209).

Tongeren-Maastricht, maar het is niet ondenkbaar dat de aanhechting bij het bisdom Utrecht en Dorestad al het werk was van St.-Kunibert, de aartsbisschop van Keulen.⁽²⁶⁾

Kunibert is met zijn profane activiteiten geen uitzondering onder de bisschoppen van zijn tijd. De meeste traden op als wereldlijke gezagsdragers, sommigen hadden nakomelingen (zoals Arnulf van Metz) en trokken geregeld het wapenkleed aan, al worden die minder stichtelijke daden in hun vitae uiter-aard niet breed uitgeborsteld. Een vaak geciteerd voorbeeld is Desiderius van Cahors, een andere beroemde ambts- en tijdgenoot van Kunibert, wiens vita vermeldt dat hij zich inliet met openbare werken, versterkingsbouw en watervoorziening (Müller 1991: 18).

Bij Kunibert ligt dan ook de sleutel voor het optreden van de Hoogduitse naam *Dorestat* in het hart van Nederland.⁽²⁷⁾ De oudste vormen waarin de naam is overgeleverd, vertonen de sporen van de Duitse klankverschuiving in de Rijnfrankische variant, waarbij /d/ niet in de anlaut, maar wel in de auslaut tot /-t/ verschoof. Kunibert was afkomstig uit dat dialectgebied. Die vaststelling biedt een alternatieve verklaring voor de verschoven vorm *staffulus regis* in de *Lex Ribuarica*, die onder Kuniberts episcopaat tot stand kwam (zie 3.2.2.1). Aangezien zijn rol niet beperkt zal zijn gebleven tot het bedenken van de naam, mag worden aangenomen dat hij een van de voornaamste initiatiefnemers is geweest in de uitbouw van de haven, de organisatie van de belangrijke rijkstol en het muntatelier.

Er zijn aanwijzingen dat Kunibert bij zijn wereldlijke activiteiten een beroep deed op mensen die hij uit zijn thuisland meebracht. Het is wel geen toeval dat een muntmeester met de

⁽²⁶⁾ Mogelijk dateren ook andere territoriale herindelingen uit die tijd. Hoewel dat ons hier te ver zou voeren, denke men slechts aan de eigenaardige 8^e-eeuwse benaming *Pagus Renensium* 'gouw der Rijnlanders' voor de omgeving van Antwerpen. De benaming houdt mogelijk verband met de *Francia Rinensis*, het gebied tussen Xanten en Mainz, dat omstreeks dezelfde tijd genoemd wordt door de Kosmograaf van Ravenna.

⁽²⁷⁾ Aan zo'n geïmporteerde anderstalige naam is niets vreemds. Men denke aan het Duitse *stein* dat sinds de late middeleeuwen in tal van Nederlandse kasteelnamen voorkomt (*Loevestein*, *Ijsselstein*, *Vordenstein*).

naam Madelinus niet alleen in Dorestad (en Maastricht) munt sloeg, maar ook in *Bodesio Vico*, nu Vic-sur-Seille, dat slechts een 70km ten zuiden van Kerlingen ligt, waar Kuniberts erfgoederen lagen. Voor die veronderstelling pleit tevens dat alle *Dorestat*-munten van Madelinus (en die van Rimoaldus) in de auslaut een verschoven /-t/ vertonen. Enkele munten met de vormen *Dorestati* en *Dorestate* hebben bovendien wellicht de klankverschuiving -d- > -t- in de inlaut, wat erop zou wijzen dat beide muntmeesters afkomstig zouden zijn uit de zuidelijkste gebieden van het Rijnfrankisch.

Niet alleen de sporen van de Hoogduitse klankverschuiving wijzen op de rol van het centrale gezag, waarvan Kunibert de voornaamste vertegenwoordiger was, in het ontstaan van Dorestad. Ook de betekenis van de naam geeft aan dat hij van hogerhand en met politieke bedoelingen is gegeven. De benaming *stad* had vóór 1100 nog niet de huidige betekenis van een plaats met een grote bevolkingsconcentratie en met centrumfuncties, maar was een benaming voor plaatsen met een bijzonder rechtsstatuut, zonder dat daarvoor zelfs bewoning noodzakelijk was: gerechtsplaatsen, cultusplaatsen, plaatsen met het recht van opstal voor een burcht, een molen of een hof (*borchstat*, *maalstat*, *molenstad*, *hofstad*) enz. (Van Loon 2000: 201-202). De benaming *Dorestad* ‘Oord van de Toegangspoort’ geeft aan dat de nederzetting werd opgericht als een belangrijke tolplaats die toegang gaf tot het Rijnhinterland. De betekenis dekt precies de typering die Verhulst (1999: 28; Van Loon 2000: 197) van Dorestad gaf als een “gateway” of een “customs office” van de internationale handel met het Frankische rijk.

Het (onzijdige) woord *Dor* ‘poort’ is in het Oud- en Middelnederlands niet (meer) bekend (zie ook 2.2), maar wel in het Oudhoogduits (en het huidige Duitse) *Tor*. Hoewel dat geen doorslaand argument is, is het een bijkomende aanwijzing dat de naam niet is gegeven door de plaatselijke omwonenden. Van groter belang is echter dat het woord slechts zelden in oude toponiemen voorkomt, maar wanneer dat het geval is, de voorbeelden voor zich spreken.

Het woord schuilt onder meer in de naam van de Eider, de lange, ondiepe en erg kronkelende rivier op de grens tussen Schleswig en Holstein, die een belangrijke verbinding vormde met de Schlei en de toegangsweg was naar de belangrijke Vikinghaven Haithabu en de Oostzee (zie bijgevoegde kaart). De Eider staat in de Frankische Annalen op het jaar 808 vermeld als *Egidorae fluminis*. Andere oude vermeldingen zijn 9^e *Aegidora*, 1047 *Eigidore*, 12^e *Aegisdyr* (in het itinerarium van de IJslandse abt Nicolaus) (Förstemann 1913: 803). Förstemann brengt het eerste deel van de naam in verband met *Egge* 'hoogterand, scherpe rand', W.P. Schmid (1986) legt een verband met oe. *eagor*, ono. *ægir* 'zee', een woord dat nog voortleeft in *Den Agger*, een voormalig water bij Bergen-op-Zoom, en dat in feite 'zeerijzing' betekent. Zoals Jakob Grimm al suggereerde en zoals vooral de Oudijtslandse naam *Aegisdyr* duidelijk maakt, is het eerste bestanddeel van de naam waarschijnlijk hetzelfde woord als Gotisch *agis* 'vrees', dat nog voortleeft in Nederlands *ijselijk*, *ijzingwekkend*. De benaming slaat op de brede monding van de Eider in de Noordzee, die blijkbaar als vreesaanjagend werd ervaren. De Eider was in de vroege middeleeuwen de grens tussen Angelen, Denen en Saksen en was voortdurend het voorwerp van epische conflicten, zoals blijkt uit de rol die hij speelt in de Oudengelse *Widsith* en *Beowulf*. De omgeving was ongeschikt voor bewoning en verlaten en de vaargeulen in de brede monding verlegden zich door de krachtige getijdewerking voortdurend waardoor tot in de negentiende eeuw talrijke strandingen gebeurden (Jäger 1986; Hoffmann 1986).

Deze naamsverklaring wordt bevestigd door de poëtisch-archaische benaming *Fifeldor*, waarmee in het Oudengelse *Widsith*-epos naar men aanneemt de Eidermonding werd aangeduid (Förstemann 1913: 803; Schmid 1986; Beck 1995). Het woord *fīfl* komt in *Widsith* nog voor in de benaming *fifelstream* 'ocean'. In de Oudijtslandse Edda (*Voluspá* 51)⁽²⁸⁾ wordt het

(28) Het woord zou via de Wet van Verner ook verwant zijn met oe. *fimbel* 'reuzegroet' en met de Groningse dorpsnaam *Fimel* (bij termunten) en *Fijmelga*, een oude bijvorm van *Fivelgo* (Schönfeld 1955: 260-61).

substantief *fīfl*, vrouwelijk *fīfla* 'gek, dwaas' vaak gebruikt voor (domme) reuzen. Het Oudgermaanse *fīfl betekende dus 'geweldig, reusachtig'. Het woord is ook bewaard in het 9^e-eeuwse *Fiuilga*, de naam van een gouw bij Groningen, genoemd naar een sterk kronkelende rivier die bij Westerdemden in een brede boezem in de Eems uitmondde (Schönfeld 1955: 261-62) (zie bijgevoegde kaart). De Oudengelse epische benaming *Fifeldor* 'reusachtige poort', waarmee misschien niet de monding van de *Eider*, maar van de Groningse *Fivele* is bedoeld, gaf bijgevolg dezelfde notie weer als *Egidora* 'ijzingwekkende, reusachtige poort'.

Een derde toponiem waarin *dor* mogelijk is bewaard, is *Fresdore*, een niet nader bekende plaats bij Utrecht, die echter slechts eenmaal en mogelijk corrupt is overgeleverd in de 10^e-eeuwse goederenlijst van de Kerk van Utrecht. Hij wordt meestal geïnterpreteerd als 'poort van de Friezen', maar in dat geval verwacht men in het eerste bestanddeel misschien eerder een genitiefuitgang als *Fresiono-*, *Fresena* of *Fresa-*. Gelet op de betekenissen in de verwante namen *Egidora* en *Fifeldor*, is niet uit te sluiten dat *Fres-* verband houdt met Oudnederlands *fresa* 'angst, ondergang, gevaar', het huidige Nederlandse *vrees*.

Reeds de betekenis van de naam Dorestad geeft aan dat de plaats een belangrijk knooppunt is geweest. De tol van Dorestad was voor Austrasië en later het Karolingische rijk zeer belangrijk. Ook geprivilegieerde kooplui waren eraan onderworpen. Alleen belangrijke rijksabdijen zoals St.-Germain-des-Prés en Straatsburg waren ervan vrijgesteld, evenals de lieden van de Kerk van Utrecht, die in 753 van Pippijn de Korte zelfs één tiende kreeg toegekend van alle koninklijke inkomsten in Dorestad (tol, tienden, gronden, handel) (Johanek 1986: 62). Indien dat een restitutie was van rechten, is het wel zeker dat die dateren uit de tijd dat Kunibert de grondslagen van Dorestad had gelegd.

Doordat Kuniberts ambtsjaren bekend zijn, is het mogelijk het ontstaan van Dorestad nauwkeuriger te dateren. Kunibert werd in 623 tot bisschop van Keulen benoemd. Het ligt voor de hand dat koning Dagobert die aanstelling verbond met de

schenking van het *castellum* Utrecht en de opdracht de Friezen te missioneren. Het initiatief tot de ontwikkeling van Dorestad zal dus van niet lang na 623 dateren.

Na ca. 850 verdwijnt Dorestad van de historische radar. De Noormanneninvallen en de wijzigingen in de hydrografische toestand van de Rijn die de verbinding met de *Aelme* bemoeilijkten, maakten dat het eens zo befaamde handelsemporium hetzelfde lot onderging als de havens Walcheren en het raadselachtige *Witla* aan de Maas. De naam duikt pas na vele eeuwen plots opnieuw op in de veertiende eeuw in de vorm *Duersteden*. Blok & Koch (1964) hebben daarom verondersteld dat de naam opnieuw van onder het stof is gehaald in de geleerde kringen van de Utrechtse clerus. De nieuwe naamvorm *Duurstede* kan klankwettig echter onmogelijk teruggaan op het 9^e-eeuwse *Dorestad*, zodat we moeten veronderstellen dat hij berust op een volksetymologische vervorming. Het motief daarvoor wordt duidelijk door de context waarin de naam in 1328 voor het eerst opnieuw opduikt. Hij wordt er vermeld in nauwe samenhang met een kasteel (aanvankelijk een donjon) dat daar in de dertiende eeuw werd gebouwd: 1328 *castrum in Duersteden*. Het kasteel werd te leen gehouden van de Gelderse graaf door het geslacht van Abcoude (Renaud in *Spiegel Historiae* 1978: 330). De Utrechtse bisschop moet deze Gelderse voorpost in zijn achtertuin een doorn in het oog zijn geweest. Het ligt dan ook wel voor de hand dat de nieuwe naam *Duurstede* 'dure plaats' een spotnaam is geweest van het type *Verloren Cost*, *Kostverloren* enz. voor de in de ogen van de Utrechters "nutteloze" donjon die de heer van Abcoude in Wijk had gebouwd.

Bibliografie

- BECK, Heinrich 1995. Fiefeldor. In: *RGA* 9: 11).
- BERGHAUS, Peter 1986. Dorestad. In *RGA* 6: 76-82.
- BLOK, Dirk & Anton C.F. KOCH 1964. De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der stad. *Meded. Ver. Naamkunde* 40: 38-51.
- BOELES P.C.J.A. *Friesland tot de elfde eeuw*. Den Haag 1951.
- BRAUNE, Wilhelm & Karl HELM 1962. *Althochdeutsches Lesebuch*. Tübingen.

- BRAUNE, Wilhelm & Hans EGGERS 1987. *Althochdeutsche Grammatik*. Tübingen.
- BRAUNE, Wilhelm & Ingo REIFFENSTEIN 2004. *Althochdeutsche Grammatik*. Tübingen.
- COENS, Maurice 1929. Les vies de S. Cunibert de Cologne et la tradition manuscrite. *Analecta Bollandiana* 47: 338-367.
- DE SIMSON, B. (ed.) 1905. *Annales Mettenses priores*. MGH SRG X. Hannover-Leipzig.
- DE SIMSON, B. (ed.) 1909. *Annales Xantenses et Annales Vedastini*. MGH SRG XII. Hannover-Leipzig.
- DE WINTERFELD, Paulus 1902. *Hrotsvithae Opera*. MGH SRG 34. Berlijn.
- FELDER, Egon 2003. *Die Personennamen auf den merowingischen Münzen der Bibliothèque nationale de France*. München.
- DÜMMLER, Ernst (ed.) 1888. MGH *Poetae Latini Aevi Carolini* I. Berlijn.
- EWIG, Eugen 1954. Das Bistum Köln im Frühmittelalter. *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 155/156: 205-243.
- FRANCK, Johannes 1909 (1971). *Altfränkische Grammatik*. Göttingen.
- GRAT, Félix, Jeanne VIELLIARD & Suzanne CLÉMENTCET 1964. *Annales de Saint-Bertin*. Parijs.
- GRIERSON, Philip & M. Blackburn 1986. *Medieval European Coinage 1: The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)*. Cambridge.
- GRÖGER, Otto 1910/11. *Die althochdeutsche und altsächsische Kompositionsfuge. Mit Verzeichnis der althochdeutschen und altsächsischen Composita*. Diss. Univ. Zürich 1910/11.
- GYSSELING, Maurits & Dirk P. BLOK 1959. Studies over de oudste plaatsnamen in Holland en Utrrecht. *Bijdragen en Mededelingen van de Naamkunde-Commissie* 17. Amsterdam.
- GYSSELING, Maurits 1960. *Toponymisch Woordenboek* (2 dln.). Brussel. <www.kantl/bouwstoffen/tw>
- GYSSELING, Maurits 1993. Recensie van KÜNZEL e.a. 1989. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 71: 991-92.
- HAUBRICHS, Wolfgang & Frauke STEIN 1987. Lautverschiebung in Lothringen. In: BERGMANN, Rolf, Heinrich TIEFENBACH en Lothar VOETZ (RED.). *Althochdeutsch* (2 dln.). Heidelberg 1987: 1350-1400.
- HIRSCH, Paul & H.-E. LOHMANN (ed.) 1935. *Widukindi Monachi Corbeiensis Rerum Gestarum Saxonicarum Libri Tres*. MGH SRG 35. Hannover.
- HOFFMANN, E. 1986. Eider. In *RGA* 6: 546-48.

- HOLDER-EGGER, Oswald 1887. *Vita Gregorii abbatis Traiectensis auctore Liudgero*. MGH SS 15, 1: 63-79.
- HOLTHAUSEN, Ferdinand 1899. *Altsächsisches Elementarbuch*. Heidelberg.
- JÄGER, H. 1986. Eider. In: *RGA* 6: 542-546.
- JOHANEK, Peter 1986. Dorestad. In *RGA* 6: 61-65.
- KOCH 1992. Phasen in der Entstehung von Kaufmannsniederlassungen an der Nordsee. In: KOCH, Anton F.C. en J. KRUISHEER (ed.) 1992. *Tussen Vlaanderen en Saksen. Uit de verspreide geschiedkundige geschriften van A.C.F. Koch*. Hilversum: 109-206.
- KÜNZEL, Rudi, Dirk BLOK & J. VERHOEFF 1989. *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- LAFaurIE, Jean 1967. Découvertes nouvelles de trémisses de Dorestade. *Bull. de la Société française de numismatique* 22: 197-198.
- LEBECQ, Stéphane 1978. Francs contre Frisons (VIe-VIIIe siècles). *Actes du 101e congrès des sociétés savantes* (Lille 1976): 53-71.
- LEBECQ, Stéphane 1983. *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge*. Lille.
- LEBECQ, Stéphane 1990. *Les origines franques (Ve-IXe siècle)*. Parijs. MGH SS: *Scriptores*.
- MGH SRM: *Scriptores Rerum Merovingicarum*.
- MGH SRG: *Scriptores Rerum Germanicarum in Usus Scholarum*
- MGH Epistolae.
- MGH Antiquitates. *Poetae*.
- MGH DD I: *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser* I. Hannover 1879-1884.
- MGH DD K I: *Die Urkunden der Karolinger* I. Hannover 1906.
- MÜLLER, Heribert 1991. Kunibert von Köln (um 590-663?). In: *Rheinische Lebensbilder* 12: 7-23.
- NEDOMA, Robert 2004. *Personennamen in südgermanischen Runeninschriften*. Heidelberg.
- OP DEN VELDE, W. en W.J. DE BOONE & A. POL 1984. A survey of sceatta finds from the Low Countries. In: D. Hill & D.M. Metcalf (red.). *Sceattas in England and on the Continent*. Oxford: 117-145.
- PERTZ, Georg 1829 (ed.). *Nithardi historiarum libri IIII*. MGH SS II (Hannover): 649-672.
- POL, A. 2001. Madelinus. In: *RGA* 19: 92-95.
- PROU, Maurice 1892 (met Georges. DEPEYROT 1996). *Les monnaies mérovingiennes* (2 dln.). Parijs.
- PROU, Maurice 1896. *Les monnaies carolingiennes*. Parijs.

- QUAK, Arend 2004. Zum Namen Dorestad. In: van Nahl, Astrid e.a. 2004: 252-260.
- RGA: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (35 dln.). Red. H. BECK, H. JANKUHN, K. RANKE, R. WENSKUS e.a. Berlijn-New York 1973-2007.
- SANDERS, Willy 1972. *Der Leidener Willeram*. München.
- SCHMID, W.P. 1986. Eider. In: *RGA* 6: 546-47.
- SCHÖNFELD, Moritz 1955. *Nederlandse waternamen*. Brussel.
- SCHULZE, Wilhelm & Olli SALOMIES 1904 (1991). *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Göttingen-Darmstadt.
- SCHÜTZEICHEL, Rudolf 1960. *Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache*. Bonn.
- SCHÜTZEICHEL, Rudolf 1976. *Die Grundlagen des westlichen Mitteldeutschen*. Tübingen.
- SH 1978: SPIEGEL HISTORIAEL 13 (Dorestad-nummer, met bijdragen van o.m. van Es en Verwers, C. Dekker, J. Renaud): 194-334.
- STREITBERG, Wilhelm 1910. *Die gotische Bibel II: Gotisch-griechisch-deutsches Wörterbuch*. Heidelberg <<http://www.wulfila.be/lib/streitberg/1910/>>
- TANGL, Michael 1916. *Die Briefe des Heiligen Bonifatius und Lullus*. MGH *Epistolae selectae* I. Berlijn 1916.
- TAVERNIER-VERECKEN, Cécile 1968. *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253*. Brussel.
- THURNEISEN, Rudolf 1970. *A Grammar of Old Irish*. Dublin.
- TIEFENBACH, Heinrich 1980. Altsächsisches und Althochdeutsches im Latein Alkuins. *Sprachwissenschaft* 5: 331-338.
- TIEFENBACH, Heinrich 1986. Dorestad. In *RGA* VI: 59-61.
- UDOLPH, Jürgen 2004. Nordisches in deutschen Ortsnamen. In: van Nahl e.a. 2004: 359-371.
- VAN BERKEL, Gerald & SAMPLONIUS, Kees 2007. *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*. Utrecht.
- VAN ES, Willem A. 1980. Gedachten over Dorestads functie. *Westerheem* 29: 174-189.
- VAN ES, Willem A. & W.J.H. VERWERS 1986. Dorestad. In *RGA* VI: 65-76.
- VAN ES, Willem A. & W.A.M. HESSING (red.) 1994. *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C.* Utrecht.
- VAN LOON, Jozef 2000. *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'*. Gent.

- VAN LOON, Jozef 2014. *Historische fonologie van het Nederlands*. Antwerpen.
- VAN LOON, Jozef (t.v.). *Antroponymie van de vroege en volle middeleeuwen tot ca. 1200*. Typoscript.
- VAN NAHL, Astrid, Lennart ELMEVIK & Stefan BRINK 2004. *Namenwelten. Orts- und Personennamen in historischer Sicht*. Berlijn-New York.
- VANNÉRUS, Jules 1944. Tessengerloo et la Taxandrie. In: *Feestbundel H.-Ĵ. Van de Wijer* (red. H. Draye) (2 dln.). Leuven: 395-438.
- VENDRYÈS, Joseph & Paul-Yves LAMBERT 1996. *Lexique étymologique de l'irlandais ancien. D*. Dublin-Parijs 1996.
- VENEMA, Johannes 1997. *Zum Stand der zweiten Lautverschiebung im Rheinland*. Stuttgart.
- VERHULST, Adriaan 1999. *The Rise of Cities in North-West Europe*. Cambridge.
- VINCENT, Auguste 1937. *Toponymie de la France*. Brussel.
- WAGNER, Norbert 1977. Butilin und die zweite Lautverschiebung. *Sprachwissenschaft* 2: 338-348.
- WAITZ, Georg (ed.) 1883. *Annales Bertiniani*. MGH SRG V. Hannover.
- WAITZ, Georg (1884). *Vitae Anskarii et Rimberti*. MGH SRG 55. Hannover.
- WILMANNUS, Wilhelm 1899. *Deutsche Grammatik II: Wortbildung*. Straatsburg.
- WILMANNUS, Wilhelm 1911. *Deutsche Grammatik I: Lautlehre*. Straatsburg.
- WOOD, Ian 1994 (1997). *The Merovingian Kingdoms*. Londen-New York.
- ZADOKS-JOSEPHUS JITTA, Annie Nicolette 1961. De eerste muntslag te Duurstede. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 48: 1-14.
- ZEUSS, Johann Kaspar 1842. *Traditiones possessionesque Wizenburgenses*. Speyer.

Jozef VAN LOON

